

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра

з теми:

**“Польський та український національні рухи в Правобережній
Україні в другій половині ХІХ ст.”**

Виконав: здобувач вищої освіти,
Ist1-M22z групи
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)

Сулятицький Станіслав Іванович

Науковий керівник:

Сидорук Сергій Антонович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія теми дослідження	6
1.2. Джерельна база дослідження	11
1.3. Методологічні засади дослідження	13
РОЗДІЛ II. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	
2.1. Польське повстання 1863-1864 рр. та Україна	16
2.2. Структурні зміни у напрямках громадсько-політичного життя польського населення Правобережжя	27
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	
3.1. Утворення гуртка “хлопоманів” та перші кроки його діяльності	50
3.2. Громадівський рух в Правобережжі	60
РОЗДІЛ IV. ЗДОБУТКИ ТА ВТРАТИ ПОЛЬСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ	
4.1. Асиміляційна політика царизму в Правобережній Україні як засіб дискримінації польського й українського визвольних рухів	69
4.2. Взаємовплив польської та української суспільної думки та формування нового покоління громадсько-політичних діячів	72
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах кількох попередніх років “гібридної” та останніх двох – повномаштабної війни українське суспільство нарешті побачило обличчя вікового ворога. Поки прийшло це розуміння, Україна вже зазнала важких втрат. Та спершу були втрати не помітні, у культурі та освіті на окупованих тепер територіях. Такий досвід уже мала не одна європейська країна, однак висновків не було зроблено. Сьогодні Європа, зокрема і Польща, нажаль, не до кінця усвідомлюють нагальність і масштаби спільної боротьби проти ворога, який поки що загрожує знищенням лише Україні. Наприкінці XIX століття лише об’єднання зусиль поляків та українців дозволило їм стати націями і вистояти проти російського шовінізму.

Вивчення історії суспільних рухів дозволяє простежити процес творення нації і держави, формування свідомості народу, можливості впливу на вибір історичного шляху. Актуальність вибраної теми визначається відсутністю комплексного наукового дослідження польського та українського суспільно-політичних рухів у Правобережній Україні в другій половині XIX на початку XX ст., необхідністю осмислити, з’ясувати їх значення в історії України означеного періоду.

Зв’язки українського і польського національно-визвольних рухів, їх взаємовплив допомагають сформуванню оптимальну модель співпраці, використати позитивний досвід в досягненні поставленої мети. Практична сторона даної теми полягає у можливості використання досвіду минулого в умовах збереження та розбудови української держави і розвитку громадянського суспільства.

Об’єктом даного кваліфікаційного дослідження є український та польський суспільно-політичні рухи у Правобережній Україні.

Предметом роботи є українські та польські громадські та політичні організації національного, соціалістичного, культурно-освітнього спрямувань,

їх ідейні засади, напрями, засоби і форми діяльності та їх значення й вплив на громадсько-політичне життя краю.

Наукова новизна кваліфікаційного дослідження визначається, перш за все тим, що в ній на основі комплексного аналізу форм і методів, ідеології й практичної діяльності учасників політичного процесу поглиблено і розширено трактування шовіністичної, антипольської та антиукраїнської, за своєю сутністю, політики російського царизму на Правобережжі.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період з кінця 50-х XIX ст. до початку XX ст. Нижня хронологічна межа зумовлюється появою та початком діяльності “хлопоманського” напрямку українського суспільного руху та активною фазою підготовки представників польського визвольного руху до повстання 1863-1864 рр. Верхня межа – час появи та інституціоналізації українських та польських політичних партій, значна частина електорату котрих проживала якраз на теренах Правобережжя.

Географічні межі магістерського дослідження окреслюються територією Правобережної України, яка в XIX – на початку XX ст. адміністративно входила до Київського генерал-губернаторства, що складалося з Київської, Подільської та Волинської губерній.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі джерел, наукового доробку вчених, визначити особливості українського і польського суспільно-політичних рухів, з'ясувати їх вплив на громадське життя Правобережної України.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних дослідницьких завдань:

1. З'ясувати сутність антипольських та антиукраїнських заходів російського царизму в Правобережжі у другій половині XIX ст.
2. Дослідити умови та регіональну специфіку формування основних напрямків польського та українського суспільно-політичних рухів у Правобережній Україні.

3. Виокремити особливості ідеології, соціальну базу, основних напрямків польського суспільного руху, розкрити форми і методи діяльності його учасників.
4. Вияснити місце і роль поляків у революційно-народницькому русі на теренах Правобережжя, їх вплив на етапи і напрямки розвитку його української течії.
5. Простежити процес еволюції ідей визвольної боротьби українців та поляків від взаємного несприйняття до об'єднання зусиль.

Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, діалектики, об'єктивності, системності, багатофакторності та світоглядного плюралізму. Автором використовувались загальні науково-дослідницькі принципи науковості, конкретності, всебічності, логічності, які дозволяли найбільш об'єктивно відобразити історичні процеси. При розробці теми також використані як спеціальні, так і міжпредметні методи наукового пізнання: порівняльно-історичний, історико-ретроспективний, аналізу і синтезу, періодизації, хронологічний, класифікації тощо. Все це, на нашу думку, забезпечує повноту та об'єктивність дослідження окресленої проблеми.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні її положення, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані для подальшого дослідження соціальної, політичної, культурної історії України та спеціальних курсів з історії України у закладах вищої та середньої освіти.

Структура роботи. Мета і завдання дослідження зумовили логічну структуру роботи, яка побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох структурованих розділів, і загальних висновків. Обсяг роботи – 90 сторінок основного тексту, список використаних джерел та літератури (115 одиниць).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми дослідження

Вивчення історії польських національно-визвольних змагань кінця XVIII – початку XX ст. посіло чільне місце у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. У межах наукового дискурсу з початку 1990-х років виокремлюються декілька напрямів, що відрізняються як теоретико-методологічними підходами, так й інструментарієм, застосованим науковцями для дослідження польських рухів модерної доби.

Серед комплексних досліджень з історії Польщі останнього періоду чільне місце посідає праця британського історика Н. Дейвіса “Боже ігрище: історія Польщі” [46]. Автор проаналізував чинники генезису і трансформації польського визвольного руху, зокрема, роль урядової політики у вирішенні “польського питання”, а також відмінності у суспільно-політичному і національно-культурному статусі поляків у межах трьох держав-загарбниць. Аналізуючи працю Н. Дейвіса, українська дослідниця Н. Громакова зазначає “у праці Н. Дейвіса питання громадсько-політичної діяльності поляків не отримали ґрунтовного висвітлення. Втім, його аналіз, порівняльна характеристика і висновки щодо державницьких стратегій Росії, Австрії і Пруссії стосовно розв’язання “польського питання” є значним внеском у науковий дискурс із зазначеної проблематики” [39, с. 203].

Серед комплексних досліджень історії Польщі зазначеного періоду, авторами яких є власне польські науковці, слід відзначити роботи Г. Дильонгової [47], М. Тимовські, Я. Кенєвіча й Є. Хольцера [96]. Серед комплексу чинників, що зумовили генезис громадсько-політичної діяльності поляків на “землях забраних”, автори головними відзначають саме державну політику стосовно розв’язання “польської проблеми”. Наукову цінність представляє порівняльна характеристика становища польської спільноти в межах трьох “заборів”, а також спроби з’ясувати вплив соціально-економічної модернізації на процеси польського націєтворення [96].

Вагомий теоретичний внесок у дослідження проблематики польських визвольних змагань XIX – початку XX ст. зроблено польським істориком П. Вандичем у праці “Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення” [33]. Автор досліджує історичний поступ поляків у контексті історії регіону. Ґрунтовний аналіз науковцем проблем ідейної та практичної трансформації діячів польського руху, аналіз їхньої діяльності з перспективи регіональної і загальноєвропейської дозволяє зробити висновок, що громадськополітичні рухи були важливим чинником модерного націєтворення і відповідали загальним тенденціям європейського поступу модерної доби.

Аналіз наукового дискурсу з проблем польських громадськополітичних рухів модерної доби дозволяє стверджувати, що імперські стратегії розв’язання “польського питання” опинилися в центрі уваги російських дослідників А. Міллера [71; 72], Л. Горізонтова [35] та ін. Ці науковці, застосовуючи історико-ситуативний та центр-периферійний підходи, проаналізували урядові програми і наслідки їхньої реалізації для польської спільноти.

А. Міллер дослідив взаємообумовленість розв’язання “польського питання” з імперськими модерними трансформаціями, наслідком чого стало формування континентальних імперій Габсбургів і Романових [72].

Л. Горізонтов, у свою чергу, наголошує на парадоксальності ситуації, що склалася стосовно розв’язання “польського питання” в Російській імперії. Головними критеріями ефективності урядових стратегій, на думку дослідника, була їхня “здатність сприяти розв’язанню загальноімперських проблем і рівень відповідності об’єктивним історичним процесам”, втім, констатує автор, в обох випадках здобутий досвід був переважно негативним [71]. Останнім часом історіографічний доробок з проблем громадської діяльності поляків було доповнено дисертаційним дослідженням Г. Малютіна, присвяченим аналізу ставлення російської громадськості до “польського питання”. У дослідженні акцентується увага на ролі, яку відігравала громадська думка у формуванні урядових стратегій упродовж другої третини XIX ст., що, в свою чергу,

дозволяє краще зрозуміти механізми їхньої реалізації і підтверджує висновки Л. Горізонтова.

Проблеми розгортання польської громадсько-політичної активності в українських теренах отримали належну увагу у вітчизняній історіографії. Серед низки досліджень слід виокремити роботи Ю. Поліщука [81], О. Ніколаєнко [10], О. Буравського [10], Ю. Земського [50; 51] та ін. Проте комплексне дослідження польських рухів модерної доби було започатковане в “Історії Польщі: Від найдавніших часів до наших днів” Л. Зашкільняка і М. Крикуна [49]. Автори узагальнили теоретико-методологічні підходи соціальної і політичної історії, культурологічних студій, здобутки світової історичної думки у царині модерного націєтворення й імперіології, застосували метод контент-аналізу до характеристики суспільних трансформацій цього періоду. Проблематику генезису польських громадсько-політичних рухів модерної доби науковцями розглянуто крізь призму загального історичного поступу польських земель, причому наголос зроблено на тяглоті історико-правових і суспільно-політичних традицій.

О. Буравський у своєму дослідженні, присвяченому становищу польської етнічної спільноти на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., дійшов висновку про дискримінаційний та русифікаторський характер національної політики самодержавства. Автор переконливо довів, що в цей період поляки відігравали важливу роль у соціально-економічному житті регіону. Як освічена верства суспільства вони посідали домінуючі позиції в державно-адміністративному апараті, приватній юридичній практиці, медицині [32].

Ю. Поліщук відзначає, що стратегічною метою етнополітики самодержавства була “всеохоплююча інтеграція колишніх земель Речі Посполитої в єдиний імперський організм”, що передбачала уніфікацію адміністративно-територіального устрою Правобережжя і перетворення його поліетнічного населення “у вірнопідданих династії Романових” [81].

Ю. Земський проаналізував еволюцію урядової політики у “польському питанні” від традиційного загравання з регіональною елітою в обмін на її лояльність панівній династії до політично-націоналістичних принципів після 1863 р. [50; 51]. У своєму дослідженні історик особливу увагу звернув на механізми формування громадської думки у російському публічному просторі, її поступового підпорядкування загальноімперським інтересам за допомогою пропаганди і певних психологічних маніпуляцій.

О. Калакура, порівнюючи становище поляків двох імперій напередодні Першої світової війни, стверджує, якщо “в цісарській Австро-Угорщині” вони мали певні політичні, громадянські та релігійні свободи, своє шкільництво і пресу, користувалися деякими пільгами та перевагами порівняно з українцями, то в Російській імперії на них були поширені різноманітні заборони й обмеження як на представників “ворожої нації” та “іногородців”. Незважаючи на репресії, утиски та переслідування, польське населення не скорилося, його ідейні та духовні провідники, політичні, громадські, культурні та релігійні об’єднання підтримували почуття національної ідентичності, чинили спротив імперським режимам і боролися за відновлення своєї держави [57].

Теоретико-методологічні підходи фемінологічних і гендерних студій до дослідження проблем польських громадсько-політичних рухів застосувала О. Ніколаєнко. Вона проаналізувала чинники трансформації суспільного статусу польських жінок у другій половині XIX – на початку XX ст. і визначила основні напрямки емансипації польського жіноцтва Наддні-пряничини. Дослідниця з’ясувала регіональну специфіку участі жінок у громадсько-політичній діяльності, встановила співвідношення між приватною і публічною сферами їхнього повсякденного життя [79].

Теоретичні аспекти громадсько-політичної діяльності етноменшин в українських землях були проаналізовані у дисертаційному дослідженні Я. Бойчук. Авторка проаналізувала політико-правові засади, внутрішню структуру, головні напрями і механізми практичної діяльності громадських

організацій і товариств національного спрямування, джерела фінансування тощо [79].

Творчість представників “української школи” в польській літературі 40-90-х років XIX століття стала предметом наукових пошуків С. Баженової [25].

Низку досліджень присвячених польському національному рухові має у своєму доробку дослідниця Н. Громакова. У них охоплений доволі широкий спектр проблематики польського руху: від соціально-економічних, політичних до культурно-освітніх і наукових аспектів розвитку польського національно-визвольного руху [38-42]. Зокрема у статті ““Боротьба за душі”: польсько-російське протистояння в освітній сфері у другій половині XIX – на початку XX ст.” авторкою проаналізовано освітянський простір Наддніпрянщини в контексті розгортання боротьби між польським національним і російським імперським проектами упродовж другої половини XIX – початку XX ст. [38]. Автор дійшла висновку, що за відсутності умов для легальної національно-політичної праці для поляків саме освітянська діяльність часто виступала єдиним доступним каналом збереження власної національно-культурної ідентичності.

Щодо українського громадсько-політичного руху, то чималий науковий доробок залишив видатний вітчизняний вчений, фахівець з історії національно-культурного відродження В. Сарбей [86]. Друга половина XIX ст. у концепції В. Сарбея посідає ключове значення, адже саме у той період, на його думку, проходить процес становлення і консолідації української нації, що зумовлювався соціально-економічними перетвореннями. Історик стверджує, що у той час українська нація була переважно селянською і являла собою діалектичну єдність українського суспільства. Активізацію українського руху на початку 60-х років В. Сарбей пов’язує з діяльністю хлопоманів – нелегального гуртка польської шляхти на чолі з В. Антоновичем, що обрала українську орієнтацію.

Через призму процесів національного відродження окремі аспекти українського суспільного руху другої половини XIX ст. розглядають

Л. Зашкільняк [48; 49], Ю. Хитровська [104], Я. Грицак [36; 37], І. Химка [103], М. Степико [91], О. Руда [85], І. Райківський [83], О. Реєнт [84], О. Ніколенко [79], Є. Нахлік [77], М. Мудрий [76], І. Колесник [61; 62], Т. Комаринець [64], Ю. Михальський [73] та інші.

Обставини суспільно-політичного та культурного розвитку України першої половини ХІХ ст, що передували процесам політизації українського суспільного руху у 50-60-х роках висвітлює у своїх працях А. Філінюк [100; 102].

Національне питання в політиці царизму на Україні протягом ХІХ ст. досліджує Н. Щербак. У монографії на широкій джерельній базі комплексно досліджено основні тенденції та особливості вирішення національного питання в Правобережній Україні [109; 115].

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база цієї роботи сформована відносно незначною кількістю джерел, що зумовлено використанням лише наявних у вільному доступі інтернет-мережі опублікованих джерел та тих, що наявні у бібліотечних фондах. Наразі обставини воєнного часу не дозволили нам скористатися масивом архівних документів, відкладених у фондах Центрального державного архіву України у м. Києві, Державних архівів Київської, Вінницької та Хмельницької областей, фонди яких мають значний інформаційний потенціал з нашої проблематики. Свої особливості у збереженості фондів з документами за другу половину ХІХ ст. мають Держархіви Житомирської та Черкаської областей. У Житомирському архіві значна частина фондів ХІХ ст. була втрачена ще під час радянсько-німецької війни, а Черкаському архіві вони просто не відклалися, оскільки основний масив документів передавався передавався в канцелярії у Києві, що був тоді губернським центром. Така доля могла спіткати й Хмельницький обласний архів, оскільки губернським центром був Кам'янець-Подільський. Значна частина надзвичайно цінних фондів у 2003 р. постраждали під час пожежі в сховищі Кам'янець-Подільського міського

державного архіву і наразі передані на реставрацію та зберігання до Держархіву Хмельницької області.

Попри такі обставини нам вдалося, завдяки можливості працювати з електронними варіантами путівників, скласти враження про наповнення архівних фондів актуальною для нашої теми інформацією. Приміром у фонді Центрального державного архіву України у Києві № 492 “Києво-Подільське управління землеробства і державного майна, м. Київ” в описі № 3 “Секретна частина” містяться Справи про конфіскацію до казни майна учасників польського повстання 1863 р.; заборону полякам служити в установі, євреям та полякам орендувати казенні землі. Надзвичайно насичений документами про реакцію імперської влади на польський та український суспільні рухи фонд 442 “Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ” в описі 370, який охоплює справи з 1863 по 1874 рр. міститься 466 справ [1-4].

Справи про арешти учасників польських повстань можна віднайти у фонді 301 “Жандармські установи Подільської губернії. Об’єднаний архівний фонд”, в якому відкладено 3840 справ з 1833 по 1917 рік.

Вельми цікавими видаються матеріали фонду 473 “Слідча комісія для розгляду політичних справ при київському, подільському і волинському генерал-губернаторові, м. Київ”, у якому відклались: накази командувача військами Київського військового округу про створення військово-слідчої комісії та військово-польового суду при ордонанс-гаузі з розгляду справ про учасників Польського повстання 1863 р.; листування з особового складу комісії; тимчасове положення про введення військово-поліцейського управління в південно-західних губерніях; *справи учасників Польського повстання 1863 р., передані із Штабу військ Київського військового округу, Київського польового суду і Комісії військового суду при штабі округу до слідчої комісії для продовження їх розгляду (виділення наше); доповідні записки генерал-губернатору про розглянуті Комісією справи та надіслання відомостей про учасників повстання; справи про звинувачення осіб в участі у*

Польському повстанні 1863 р., про зберігання зброї, польської революційної літератури, про надання матеріальної допомоги повстанцям, їх переховування, таємний перехід кордону; листування про надання дозволу емігрантам повернутися до Росії.

Документи фонду 474 “Київський військово-польовий суд, м. Київ” вміщують інформацію про приписи командувача Київського військового округу про придушення опору повстанців під час Польського повстання 1863 р.; рапорти офіцерів та командирів військових частин; листування про судові процеси над учасниками повстання; відомості про участь у повстанні студентів Київського університету та осіб, підозрюваних в участі у повстанні та наданні допомоги повстанцям; списки засуджених.

В Центральному державному історичному архіві України в Києві віднайдемо й документи, що проливають світло на політичний тиск урядових і поліцейних структур на представників Київської громади. Це засвідчують документи справ кількох фондів: Канцелярії Київського окремого цензора (Ф. 294), Прокурора Київської судової палати, м.Київ (Ф. 317), Київського губерньського жандармського управління (Ф. 274). Показовою є справа 536 останнього згаданого фонду, в якій у донесенні про діяльність громадівців їх називають не інакше як “київськими сепаратистами”.

Не менш цінну, з наукової точки зору, інформацію нам дають опубліковані документи і матеріали [11; 12], збірники документів [16], твори В. Антоновича [5-7], М. Драгоманова [9], законодавчі акти [17-21], звіти посадових осіб[10] та адміністративних інституцій[8], статті у тогочасній періодиці [22;23].

1.3. Методологічні засади дослідження

Методологічну основу даної роботи складають принципи науковості, історизму, об’єктивності та діалектики й соціального підходу, що простежити особливості та закономірності суспільно-політичного розвитку Правобережної України як окремого самобутнього регіону.

Відповідно до принципу історизму у роботі розглядалися факти, події та явища у відповідності з конкретно-історичними обставинами суспільно-політичного життя Правобережжя. Застосування цього принципу дозволило нам проаналізувати і виявити еволюцію політичних поглядів діячів польського та українського суспільних рухів, показати за яких умов та обставин відбувалася трансформація і які наслідки вона мала.

Виявленню певних суперечностей у політичних поглядах як в колі польських патріотів, так і українських, фіксації розбіжностей між двома рухами завдячуємо дотриманню принципу діалектики. Завдяки йому ми віднайшли причини та чинники, що спершу перешкоджали, а згодом прислужилися налагодженню співпраці українців та поляків.

Принцип об'єктивності дав нам можливість незаангажовано розглядати факти в їх справжньому змісті, не спотворюючи і не підганяючи під задалегідь продуману схему. Автор намагався розглядати кожне явище в його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів.

Дослідження подібної тематики буде неповним без дотримання принципу соціального підходу, який передбачає розгляд історико-економічних процесів з врахуванням соціальних інтересів різних прошарків населення, різних форм їх проявів в суспільстві. Цей принцип зобов'язує співвідносити інтереси класові і вузько групові з загальнолюдськими, враховуючи суб'єктивний момент в практичній діяльності урядів, партій, осіб. Саме соціальний підхід пояснює індеферентність українських селян і, навіть, більшості інтелегенції до активної фази боротьби поляків за свободу. Польська шляхта не врахувала гіркий досвід Листопадового повстання 1830-1831 років та все ще продовжувала дбати про свої станові інтереси, дуже непереконливо закликаючи селян Правобережжя до участі у повстанні, що вкотре відштовхнуло українців від польських ідей.

Принцип науковості дозволив різнобічніше розкрити тему дослідження завдяки встановленню причиново-наслідкових зв'язків між подіями та процесами суспільно-політичного розвитку Правобережної України другої

половини XIX століття. При дослідженні проблеми застосовувалися методи періодизації, порівняння, а також проблемно-хронологічний та кількісний. Використання структурно-функціонального підходу дозволило автору виділити у хронологічних межах досліджуваного періоду окремі такі його етапи як зародження та розвиток хлопоманського та громадівського руху в українському визвольному поступі, послідовне формування консервативного, радикального, соціалістичного напрямків у польському визвольному русі.

Суть магістерської роботи полягає в розкритті обраної теми крізь призму еволюції та трансформації громадської думки у Правобережній Україні в бік об'єднання зусиль польських та українських суспільно-політичних рухів.

Висновки до розділу

Отже, проаналізувавши основні підходи до дослідження польського та українського громадсько-політичних рухів на українських теренах, можна зробити наступні висновки. По-перше, характерною особливістю наукового дискурсу із зазначеної проблематики є широкий спектр досліджень, що свідчить про її актуальність у контексті суспільного розвитку Правобережжя. По-друге, широкий спектр досліджень, присвячених проблемам їх генезису, свідчить про актуальність цієї проблематики у контексті історичного розвитку всієї Східної Європи.

РОЗДІЛ 2. ПОЛЬСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 60-Х – 90-Х РОКАХ ХІХ СТ.

2.1. Польське повстання 1863-1864 рр. та Україна

Суспільно-політичне життя Правобережної України ХІХ ст. проходило в суворій боротьбі офіційної влади з так званою “польською інтригою”, причому, жертвами цієї боротьби ставали не лише поляки, але й українці, які в кожному із випадків, як тільки но намагалися виявити в чомусь власну самобутність, або заявити про власні інтереси, як відразу ж зараховувалися до союзників “польських інсургентів”.

Так звана “польська проблема” вже була досить задоволеною на середину ХІХ ст., однак суворі заходи, які проводилися владою з часів Листопадового повстання 1830 – 31 рр., дещо лібералізувалися в перший час приходу до влади Александра II, який під враженнями щойно програної Кримської війни взявся за реформування імперії. Саме в цей час короткого періоду ліберальних настроїв новоявленого імператора відбулося активне пожвавлення польського національного руху, який вийшов далеко за межі польських земель. Таємні гуртки, товариства, об’єднання утворилися в Харкові, Києві, Петербурзі. У самій же Польщі, зокрема у Варшаві, патріотичний рух, започаткований таємними організаціями, переріс на початку 60-х рр. у цілий ряд відкритих антиурядових виступів, як то: маніфестації 29 листопада 1860 р., 25 та 26 лютого 1861 р., а також 8 квітня 1861 р. [49, с. 326-328.] Зрештою, російська влада запровадила у Королівстві військовий стан з жовтня 1861 р., а польські патріоти, у свою чергу, створили навесні 1862 р. Центральний Національний комітет і розпочали безпосередню підготовку до збройного повстання.

У такому конфронтаційному протистоянні російсько-польських інтересів, які поширилися, безумовно, і на українські терени, кожна зі сторін намагалася залучити українців на свою сторону й, при тому, болісно та ревно реагувала на будь-яку невідповідність своїм сподіванням. Причому, здавалося б, українців багато що поєднувало саме з поляками – як одні, так і інші були

поневоленими і боролися за відстоювання власних національних інтересів, то чому б не поєднати зусиль у боротьбі із спільним супротивником? Для розуміння цієї проблеми важливо, щонайперше, звернути прискіпливішу увагу на зміст тих зусиль, до яких вдавалися в цей час поляки, зазначимо лише, що, зрозуміло, їхні сили були далеко не співмірними силам російського самодержавства. Тому в той час, коли російська влада проводила тактику силового збереження існуючого режиму в межах кордонів створеної імперії, поляки активно провадили роботу по формуванню нового суспільства, власне, нації поляків.

Безумовно, не маючи важелів реального реформування власного суспільства, важко було сподіватися на істотні результати силою дії самих лише агітацій та закликів. Однак, зміст цих агітацій та закликів свідчить про наявність у колах польської аристократії та інтелігенції чіткого розуміння, що власну державу можна вибороти лише на нових умовах організації життя, а саме – побудови громадянського демократичного суспільства.

Стосовно діяльності поляків над реалізацією ідеї формування суспільних стосунків нового взірця, красномовними документами є прокламації, що поширювалися того часу. Зокрема, влітку 1861 р. на Правобережній Україні з'явився документ-звернення до інтелігенції, в якому проголошувалося, що селяни залишаються незадоволеними після так званого звільнення, яке зберегло їхню залежність, а отже, цілком можливими в найближчому часі можуть стати великі заворушення. Уряд, в свою чергу, не в силах розуміти суть подій і веде Росію до Пугачовщини, тому освічені кляси повинні взяти владу в свої руки, щоб врятувати народ від знущань: “Якщо суспільство не зробить цього, воно буде піддане терору, тому що уряд при своїй нездатності вести національні справи розумним чином, вдається до необхідності застосовувати систему утисків” [50, с. 107].

У іншій прокламації того ж часу, зверненій до поляків, наголошувалося, що всі верстви суспільства повинні жити в згоді і взаємній любові, намагатися піднімати селян до кращого рівня життя через переведення їх у стан власників

землі, а також наданням їм освіти. Необхідно повсюдно створювати школи, перевиховувати старших людей і молодь. Потрібно поширювати дух недовіри до уряду, не шукати у влади допомоги у вирішенні жодних питань, все необхідно вирішувати самим, власними силами. Необхідно єднатися й брататися всім станам поляків, а також євреям, які є такими ж поляками, тільки іншої віри, й усім разом трудитися для блага незалежності Польщі. До цього ж запрошувалися також жителі Литви і Руси, які, незважаючи на різницю станів, мов і віри, є також співвітчизниками поляків [50, с. 107].

Такі ж ідеї порозуміння селян із поміщиками, а також злиття євреїв з рештою польського суспільства, проголошувала ще одна проклямація, водночас, вона ж пропонувала шлях реалізації таких цілей у спосіб «поширення серед народу переказів та ідей про Польщу, які б викликали любов до Польської історії та народної культури» [50, с. 107].

У якості реакції на останню проклямацію Київський генерал-губернатор видав розпорядження, яким застерігав чітко контролювати можливі зближення поміщиків-поляків із селянами, зокрема закликав спостерігати за можливими поступками в отриманні земельних ділянок селянами, а разом з тим, навідріз забороняв людям польського походження, а також латинському духовенству створювати школи для навчання селян грамоті [50, с. 107].

На окрему увагу заслуговує проклямація-звернення до жінок: “Польки! Ми довгий час чекали, міркуючи, чи будете носити траур, яким жодна полька не повинна нехтувати, а навпаки гордитися, що хоч таку невелику жертву може принести за тих, хто поліг за нас. Здогадуємося про причину, через яку не хочете цього робити – боїтеся відомих кривоків. Соромтеся, прекрасні польки, облиште страх, набудьте зовнішності такої, яка пасувала б вам у теперішній нещасний для поляків час, одягніть чорне, залиште веселощі, молітеся, можливо, Творець помилує нас. При цьому, застерігаючи вас, залишаємося впевнені, що не захочете піддатися неприємностям, які очікують на вас за інших обставин. Добра бажаючи вам поляки” [50, с. 108].

Як бачимо, кожен із наведених документів несе ідеї гуртування всіх станів польського суспільства в єдиний організм нації. Однак, звертає увагу на себе той факт, що в жодній із проклямацій не називаються власними іменами окремі етноси, які проживали на землях, де вели боротьбу поляки як за свої історичні креси та на яких, власне, й поширені були ці проклямації. Не йдеться, зокрема, й про українців як національно-культурну окремішність. Натомість, під поняттям “жителі Литви та Руси” автори намагалися “влити” народи українців, білорусів та литовців у “єдине море” польської нації. Красномовно зрозумілим це є із акценту стосовно євреїв, яких названо: «такими ж поляками, тільки іншої віри». Власне, тактика дій ідеологів та стратегів творення польського політичного організму – польської нації – через перелік вищевказаних фактів, до певної міри, співпадає із тактикою великодержавних російських шовіністів стосовно, зокрема, українців. Оголосивши територію в певних кордонах “історичними землями” колишньої Польщі, всі, хто перебував тут як місцеві мешканці, автоматично проголошувалися представниками польської нації і на всіх у рівній мірі мали поширюватися спільні закони політичного та культурного життя.

Такий тип націотворення за відомою теорією Ентоні Сміта називається етнічно-генеалогічним, або народно-культурною мобілізацією, коли механізм формування нації приводиться в рух провідною частиною інтелігенції, яка, в свою чергу, має спиратися на так званий середній клас і діяти “знизу” “вертикальної” спільноти. Основними ж засобами впливу і мобілізації є культурні ресурси: етноісторія, релігія, мова, звичаї тощо [49, с. 130.].

Автори проклямацій заохочують до соціальної консолідації шляхом поступок селянам у питаннях земельної власності, а водночас – наданням рівних прав усім станам суспільства, при цьому, висловлюється ідея громадської форми правління. Важливою є також духовна консолідація, до якої закликають проклямації: надання освіти всім станам суспільства, поширення ідей спільноти історії та культури, спільноти величі минулого та страждань

теперішньої Польщі (у зверненні до польок). Все це свідчить про те, що серед поляків вже активно діяв фермент творення нації.

Однак, надзвичайно необачним прорахунком поляків була відмова українцям у праві власного політичного самовизначення. Більше того, зарахування а ргіогі українців до складу польського суспільства та включення українських земель у межі територіяльних претензій польської держави, відновлення якої було головною метою поляків, звісно були роздратуванням для українців. Причому, навіть ті незначні поступки, які проєктувалися теоретично як демократичні засади побудови майбутнього польського суспільства, у повсякденному житті практично були недосяжними й не лише через відсутність реальних політичних важелів їхньої реалізації, але й через суспільні та культурні традиції взаємин між поляками і українцями, які склалися впродовж попередніх кількох століть спільного співжиття.

Поляки в своїх проєктах побудови майбутньої Польщі передбачали певну національно-культурну автономію українців, але ця автономія мала реалізуватися виключно в межах польської держави. Відомою в цьому відношенні є так звана “Золота грамота” – звернення до сільського українського люду із заохоченням до спільних повстанських дій проти московської влади. Грамота в основному була спрямована на роз’яснення майбутньої політики Польської держави (після її відновлення) щодо земельного питання в Україні і гарантувала, таким чином, закріплення за всіма селянами земель, які хто тримав, навечно й без викупу. У свою чергу, поміщикам, які втрачали такі землі, обіцяно було надати викуп з державного скарбу. Безземельним – будникам, бобилям, халупникам, двірським людям обіцяно було вирішити питання про наділ землею найвищою владою, як тільки така влада буде встановлена. Що ж до громадського устрою, то Грамота передбачала надати всі права, свободи і вольності усім станам суспільства: «Ручаєм і вічно обіцяєм свободу прав віри, якої хто придержується і вживання своєї мови в школах судах і других земських розправах» [54, с. 65]. Цим, власне, і вичерпується у

вказаному документі вирішення проблеми суспільного устрою, без подальшої деталізації.

Набагато очевидніше виявляє себе польська позиція щодо українського питання в заяві Центрального Комітету (тобто, основного революційного уряду, який керував польським повстанським рухом), що була надрукована в “Колоколі” А. Герцена: “Ми (поляки, від імени яких говорить Центральний Комітет) були позбавлені політичного існування насильно. Ми цього насильства ніколи не визнавали й не можемо визнати. Тому ми не визнаємо ані нових границь, ані правительств, основаних на руїнах нашої свободи. Для нас нема Польщі розділеної, для нас Польща єдина та, яка полягає у злуці Польщі, Литви й українців, без всякої гегемонії котрогось з трьох народів. Виходячи з такої точки погляду, ми змагаємося відбудувати Польщу в давніх границях, лишаючи народам, що живуть в тих границях, цебто литовцям та українцям, повну свободу оставатися в союзі з Польщею або устроїтися по своїй волі”. І далі: “Вимагати од нас, поляків, щоб ми не домагались відбудування Польщі в давніх границях, значить, вимагати од нас визнати поділи і зректися сили, яку дає справі нашої свободи союз трьох народів, злучених в одну цілість” [50, с. 111].

Отже, Центральний Комітет найперше бачив своїм завданням відбудувати Польщу в “історичних границях” включно із українськими та литовськими землями. І лише згодом, “з рук самої Польщі” Україна і Литва можуть, коли захочуть, дістати повну незалежність. Таке розуміння самоправности кожного з народів є, безумовно, таким, що зводить нанівець саму можливість справжнього волевиявлення і самореалізації народом, зокрема українцями, власних національних інтересів. Обіцянка, що самоправність могла бути реалізована після відбудови єдиної Польщі, є відвертою оманною, оскільки неможливо й уявити, щоб уряд відбудованої Польщі замість подальших дій збереження єдності такої держави, розпочав би діяльність по її дробленню, в задоволення національних інтересів українців, приміром. Такі сумніви можуть бути лише посилені з огляду на інші заяви поляків. Так, у декреті

«Національного Правительства» від 22 січня 1863 р. назви Польща, Литва й Україна є лише територіальними назвами, але не передбачається так називати народи, що проживають на цих територіях. Навпаки – говориться про єдиний “народ Польщі, Литви й України”, а замість “повної самоправности кожного народу” говориться лише про «рівність і свободу усіх синів Польщі, без різниці віри і племені, роду і стану» [49а, с. 27.].

Такою була позиція поляків у найвирішальніший час 1863 р., коли треба було максимально мобілізувати сили до участі в повстанні. Це була непорушна позиція про державну єдність Польщі, України й Литви. Щодо національних інтересів обіцялося лише “забезпечити братнім народам Литви й України, злученим з Польщею, якнайширший розвиток їх народности й мови” [49а, с. 28-29.].

Якщо ж звернутися до аналізу оцінки поляками українського питання в інший – спокійніший час, то з’ясовується набагато складніша картина. Самодостатніми своєю красномовністю є цитати, подані з польських часописів кінця 50-х рр. дослідником М. Лозинським. Польські революціонери того часу, гуртувалися навколо паризьких видань: “Wiadomosci Polskie” та “Przegląd rzeczy Polskich”. У першому з них – 1858 р. в числі 30, писалося, що “історія згуртувала українську народність по тім боці Дніпра, її серцем є тепер українські слободи. Україна по цім боці Дніпра, здобута й боронена польським оружжям, заселена тим самим народом, що видав зі свого лона шляхту, є й, дасть Бог, не перестане бути польською провінцією. Скільки разів сягатимуть за нею українські патріоти, стільки разів, замість братньої руки, яка жде їх з підмогою, знайдуть одним ворогом більше” [49а, с 28]. Не менш провокаційним можна назвати й матеріял з іншого часопису від 1859 р. у числі 3-му, де польський демократ Зигмунт Мілковський заявляв, що поляки несуть в Україну свободу і культуру; козацькі бунти, в свою чергу, були революцією дикунів проти цивілізації; українець, який полюбить цивілізацію і свободу, через те саме стає поляком; Україна може бути тільки польська або дика; польонізація – це, властиво, цивілізаційна місія поляків в Україні [49а, с 28].

Такі відверті шовіністичні заяви, висловлювала польська еліта – аристократія та інтелігенція – ті, хто брав на себе місію будівничих польської нації. Тим більше, не демонстрували взірців толерантності в стосунках з українцями також і польські пани-землевласники, ті, хто не просто жив поряд та серед українців, але ще й визискував-експлуатував їх.

Надзвичайно яскраво звичаї польської шляхетської культури та особливості поведінки польської земельної шляхти ХІХ ст. подав Володимир Антонович. У своїх спогадах із життєвого досвіду, він писав, що товариство польських панів зовсім не вирізнялося інтелігентністю, навпаки кожен з них прагнув виокремитися і “виступав з великим апломбом”. Все, що говорив пан, промовлялося таким авторитетним тоном, як абсолютна правда. Звичка такого тону приходила, мабуть, з того, що він почувався у себе в селі повним авторитетом для селян і своїх офіціалів.

У стосунках з людьми ліберальних професій (власне так називали інтелігенцію) пани-землевласники держали себе з великою пихою і трактували їх з висока, прагнучи не вступати з ними навіть у розмову, а коли розмова й відбувалася, то збували слова з нехиттю, даючи зрозуміти, що вони не рівня і тому не повинні панібрататися, а отже в цілому держалися, як замкнена каста. Рисию, що складала інтегральну частину шляхетського побуту – було бажання вирізнитися з-поміж інших людей, показати себе якомога кращими, “порисуватися” і виявити себе чимось особливим [49а, с 28].

Що ж до стосунків у середині шляхетського суспільства – писав В. Антонович – тобто в середині стану, то в теорії визнавався принцип рівності всіх шляхтичів, але на практиці принцип той зовсім не діяв. Шляхетське суспільство розпадалося на верстви, доволі численні, кожна з яких ставилася до іншої – нижчої верстви з погордою і чванством. На горі цієї ієрархії шляхетської, стояли маґнати, але про них В. Антонович говорити відмовляється, оскільки бувати в їхньому середовищі просто не доводилося, вони зазвичай проживали в столицях – Варшаві або Петербурзі, в цілому ж їхній вплив на шляхетське суспільство був дуже слабким.

Головну силу шляхецтва складала пани “середньої руки”, які володіли двома – трьома селами та брали участь у дворянських виборах, вони, властиво, й складала шляхетське коло. Нижче їх були шляхтичі-землевласники, які не мали “повного цензу” – так називали тих, які володіли малою кількістю землі та мали менше ста душ селян. Багатші ставилися до бідніших згорда, називали їх *szuja* (тобто наволоч). Ще нижче лічилася верства людей ліберальних професій – лікарі, адвокати, землеміри, аптекарі – їх у суспільстві дідичів-землевласників взагалі не приймали. Їхніми послугами користувалися при потребі. Але в особисті стосунки з ними не входили. Ще нижче стояла верства служилої шляхти, яка годувалася службою в дідичів або на посадах економічних (економи, писарі), або прислуги. До цієї верстви дідичі ставилися зовсім без церемоній, зверталися на «ти», не дозволяли сідати в їхній присутності, не стримували себе від лайки і т. п. [50, с. 124]

Шляхта, за переконанням самих її представників, була станом, котрий волею Бога і природи був створений на те, щоб володіти краєм і людьми. Усі інші стани лічилися від натури негідними рівнятися в чому-небудь зі шляхтичами. Такі кастові принципи виховувалися щоденним життям. Дітям заборонялося, приміром, вести компанію зі слугами та сільськими дітьми, так само, певні хиби поведінки або які-небудь погані слова чи манери ганилися не за те, що вони погані, або не гарні, а за те, що так говорять, або роблять хлопи чи жида [49а, с 28]. За таких шляхетських цінностей цілком логічним виглядає застереження В. Антоновича щодо ідей демократизації в самому польському суспільстві: “всілякі демократичні думки заслуговували поважної полеміки, але свідчили тільки про те, що той, хто їх висловлює, в кращому разі божевільний, в гіршому – урядовий провокатор” [49а, с 28].

Разом з тим, існував загальний польський патріотизм. Він виявлявся в тому, щоб хвалити все своє, мовчати про свої хиби й ганити все чуже. У загальному своєму числі поляки були переконані, що Польща мала цивілізаційну місію і втратила свою самостійність саме через те, що не хотіла від цієї місії відступатися. Поміж іншими народами – Польща свята мучениця, а

всі її нещастя залежали від того, що в кожному разі, хтось десь їй зраджував [49а, с 28]. Отож, заклики до братання поляків з українцями, власне шляхтичів із селянами – про що говорилося у вищезгаданих проклямаціях – виглядали абсолютно ілюзією і жодних реальних механізмів реалізації цих закликів просто не існувало.

Звичайно, російська влада не принесла нічого доброго в життя українського селянина. Навіть навпаки, за часів Речі Посполитої, яка була державою слабкою, поміщик залишався сам-на-сам у стосунках із селянином. Втечі селян від панщини та постійна загроза гайдамаччини змушували поміщика робити певні поступки. Натомість, з приєднанням Українського Правобережжя до Російської імперії, шляхта отримала сильний захист від адміністрації та війська російської держави. Сваюля панів стала справжньою силою і обмежувалася лише тим, що пан не мав права карати селянина на смерть, зате він міг віддати його в рекрути на 25 літ, або вислати до Сибіру, або без обмежень карати на тілі. Доходи маєтків за російської влади різко пішли вгору. Та все ж селянин знав, що його визискувачем є поміщик – пан поляк, а те, що останньому всі умови для того створила Російська імперія, звичайно, до уваги не бралось.

Цілком закономірно, що коли розпочалося польське повстання, брати участь у ньому кинулися далеко не всі поляки, власне, найгарячішими патріотами виявилися, звичайно, інтелігенція та найбільш необхідні представники шляхти. У свою чергу, українське селянство відгукнулося на заклик російської влади про створення самооборони з метою опору інсургентам-заколотникам. Такі загони самооборони, під назвою селянської варти, були створені й на Заславщині.

Згідно наказу Київського генерал-губернатора з числа офіцерів Київської військової округи було призначено начальників загонів сільської озброєної варти. Начальником у межах Заславського повіту був призначений поручник 8-ї артилерійської бригади Картамишев. Окрім Заславського повіту, військові начальники для сільської варти призначені були: в Житомирському

повіті – підпоручник Нікольській, у Новоград-Волинському повіті – поручник Валуєв та в Острозькому повіті – капітан Авксентьєв. До обов'язків цих офіцерів належало завжди мати точні свідчення про число сільської варти; особисто перевіряти її в місцях перебування; знати про можливі зміни в чисельному складі варти. Самі ж вартові обирали з-поміж себе так званих десяцьких та соцьких, у свою чергу, офіцер мав визначити чи здібними є обрані на керівництво, і чи є вони благонадійними, коли у нього з'являлися сумніви, він повинен був вимагати перевиборів. Начальники-офіцери повинні були постійно перебувати в повітових містах, підпорядкованих їм варт, а у випадку військових дій – керувати вартовими [49а, с 29].

Важливо зазначити, що створення таких варт не було, звичайно, самоініціативою селян. У силу того, що повстання носило характер своєї партизанщини – оскільки невеликі загони повстанців створювалися на широких просторах Правобережної України в різних місцях, боротися з ними регулярними військами влада практично не могла, а відтак вирішено було провести своєї «всенародну мобілізацію». При цьому, щодо механізму створення варти були вироблені спеціальні правила. Згідно параграфу 1-го тих правил, у кожному селі чи містечку третина дорослого населення повинна була вступити до сільської варти. Інструкція пояснювала, що третину треба рахувати не від числа ревізських душ, тобто не від числа мешканців, а саме від числа дорослого населення. Наводився, навіть, приклад, якщо в селі 1000 душ, але без врахування стариків та дітей, здатних до роботи є 600 душ, то число варти має складати 200. Сама ж варта порівну поділялася на два загони. Один називався охоронною вартою і мав охороняти своє ж поселення, залишаючись по своїм домівкам, а інший загін, названий рухомою вартою, мав за обов'язок постійно пересуватися й оглядати навколишню місцевість, а щонайперше – ліси. П'ята частина цих стражників мала бути кінною. У випадку появи повстанців, стражники повинні були їх переслідувати та ловити, а коли повстанців було багато, то повідомляти про них начальникам поліції для надсилання військ. У

спокійний час інструкція дозволяла рухомому складу варти залишатися на своїх місцях і займатися своїми сільськими справами.

Показовою є рекомендація щодо способу мобілізації до числа варти. Параграф 5-й інструкції зазначав, що варта як охоронна, так і рухома формується селянами самостійно за бажанням, але якщо бажання немає, то вона повинна бути сформована за ухвалою сільських і волосних старшин. А кожен, хто вступив до варти, має перебувати в ній не менше двох тижнів. При цьому, вогнепальна зброя, пояснював параграф 13-й, видається лише десяцьким і соцьким, якщо вони вміють стріляти. Інші стражники мають озброїтися списами, косами та сокирами, на випадок переслідування повстанців, в інших же випадках виконання своїх обов'язків – при охороні мостів, переправ, при допиті захоплених підозрілих, озброєнням мають бути палиці та дрюки. Показовим є параграф 16-й, він повідомляє, що зброя для десяцьких та соцьких має бути доставлена з Київського арсеналу, якщо вони не зможуть відбити рушниці та пістолети у повстанців. Параграф 17-й повідомляв, що «государь імператор» милостиво повелів за вбитих стражників, або покалічених повстанцями, відповідним сім'ям видавати залікові рекрутські квитанції. А ще однією пільгою був привілей отримати стражниками частину того майна, яке ними буде відбите в повстанців. Натомість, кожен, хто не виконає своїх обов'язків у числі стражників, буде притягнутий до відповідальності [49а, с. 30].

Тож вочевидь зрозуміло, що російська влада надзвичайно вміло скористалася українсько-польською неприязню та ворожнечею, всіляко поглиблюючи її, а тим самим успішно залишала за собою імперське право управляти ними як підданими його величності імператора-самодержця.

2.2. Структурні зміни у напрямках громадсько-політичного життя польського населення Правобережжя

Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі з початком національно-визвольної боротьби у польському суспільному русі виділились два напрямки:

консервативний та демократичний, які проявилися як у повсякденному житті, так і під час повстань 1830-1831 та 1863 рр. Після поразки повстання 1863 р. національно-визвольний рух перестає бути першочерговим завданням поляків. Великі землевласники і шляхта, які його очолювали, втрачають свою революційність. В європейській системі міжнародних відносин польське питання з актуального перетворюється на внутрішню справу Австро-Угорщини, Німеччини і Росії. Розвиток капіталізму привів до втягування польських земель в соціально-економічну структуру тих країн, які інкорпорували їх до свого складу. Це зумовило розвиток нової структури польського суспільного руху. В ньому можна виділити три головні напрямки – консервативний і радикальний та сформований наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. – націоналістичний. Кожен з них мав свою соціальну базу, власну ідеологію і сформував наприкінці XIX – на початку XX ст. свою політичну партію.

Серед істориків немає одностайної думки про структуру польського суспільного руху в XIX – на початку XX ст. Зокрема, Л.Зашкільняк виділяє позитивізм, як ліберальну течію суспільного руху. Але близькість ідеології, соціальної бази та єдність засобів і методів досягнення дозволяє класифікувати позитивізм як течію консерватизму. Таким чином, у консервативному напрямку польського суспільно-політичного руху на Правобережній Україні виділялося дві течії – “угоди” та позитивізму.

У другій половині XIX ст. польський консерватизм в залежності від території, де він розвивався, мав свої особливості і назву. Краківський консерватизм вперше утвердився в 60-х рр. XIX ст. з виникнення партії “станьчиків”. Назва “станьчик” з’явилася в 1869 р. з низки сатиричних статей під назвою “TeKa Stańczyka”, які друкувалися в краківському “Пшегльонді польським” (“Przeglądzie Polskim”) невідомим автором. У Галичині з центром у Львові консерватизм дістав назву поміщицького, його прихильників називали подоляками. [110]. Всі консерватори, незалежно від території і напрямку підтримували державну владу і вважалися лоялістами. У 70-80-х рр. XIX ст.

політика “потрійного лоялізму”, стала панівною ідеологією заможних класів у консервативному напрямку. Це була позиція відмови від прагнення до державної незалежності поляків і проведення лояльної політики по відношенню до трьох держав, що її розділили. Ця політика була наслідком поразки повстання 1863 р., і наступних репресій, що викликало розуміння у значній кількості поляків, і насамперед елітних станів неможливості ведення збройної боротьби та відродження незалежності Польщі. Таким чином, поміщицький, лояльний, угодовський консерватизм має єдину сутність і є вираженням однієї політики.

Ідейні прихильники “угоди” вийшли з консервативного табору “білих” або роялістів часів повстання 1830-1831 рр., до яких належала велика шляхта. Вони прагнули співробітництва з владою задля економічних і політичних поступок. Представники “угодової” політики хотіли переконати царський уряд в тому, що ця угода обопільно вигідна, що саме капіталістично-поміщицька верства, яка займає керівне становище в суспільстві, може бути потрібна урядові в боротьбі з внутрішніми ворогами. У другій половині 70-х рр. зростає російський революційний рух, який стає грізною небезпекою для царату і змушував російську владу шукати союзників.

Після турецької війни 1877-1878 рр. поляки втрачають шанс вирішити свою долю в міжнародній політиці. На перший план в політичній діяльності висовується проведення виключно класової політики, яка б надала шляхті певні політичні й економічні пріоритети. Тому, власне, консерватори сформували загальнопольську програму, яка закликала не до відбудови державності, а до політичної відмови від незалежності держави і об’єднання польського народу. Кожна частина Польщі повинна намагатись поєднатися з урядами тих держав, під владу яких вона потрапила, для спільної боротьби за збереження існуючого суспільного порядку, боротьби з революцією під гаслом соціалізму. Цей напрямок представляв Зигмунд Вельопольський. Перед турецькою війною була направлена адреса царю, яку підписали 800 чиновників (*notablów*) королівства в запевненні лояльності польської громадськості до російського самодержавства.

Полякам, представникам міжнародного фінансового капіталу в Королівстві Польському для того, щоб зміцнитись і мати вагу в суспільстві, потрібен був союз з Росією. Шляхетська угода не мала на увазі відбудову економіки і відносин взагалі, а була ситуативною. Представником такої політики був Вротновсткий, який у 1882 р. написав “Porozbiorowe aspiracje polityczne narodu polskiego” (“Політичні питання польського народу після розділу Польщі”), де вказувалось, що в німецько-російській війні поляки могли б стати на одну із сторін при умові врахування їх інтересів. Ці ідеї підтримувалися поляками, які в Петербурзі почали видавати щотижневик “Край”, їх представники В.Спасович та Е.Пілтц виступали за польсько-російську федерацію. До початку російської буржуазно-демократичної революції це був єдиний журнал для поляків Південно-Західного краю та Королівства, який розповідав про їх життя і діяльність з різних міст Російської імперії.

Соціальну базу “угодовського” напрямку складали великі землевласники, буржуазія. Її прихильниками на Правобережжі були магнати Ю.Потоцький, М.Тишкевич, Р.Сангушко, С.Чапський та ін., які на початку ХХ ст. створили консервативну Польську партію крайову.

Варшавський позитивізм, як течія польської суспільної думки, виник у другій половині ХІХ ст. У варшавському тижневику “Пшегльонд тигодньовий”, заснованому у 1865 р. А.Вислицьким, почала працювати група студентів і випускників Варшавського університету, які й стали виразниками цієї ідейної течії. Найбільшу роль у цій групі відігравали А.Свєнтоховський, П.Хмелевський, Л.Микульський, Б.Прус та ін. Вони висунули нову перспективу розвитку Польщі. Перш за все, це розвиток науки і промисловості. Соціальна доктрина базувалася на відсутності “жорстких” міжкласових бар’єрів, встановлення громадянської рівності, зменшення культурної різниці. Прихильники цього напрямку вважали першочерговим завданням сприяння економічному, промислового розвитку країни. Соціальною базою течії були представники “середнього класу”, буржуазії, інтелігенції [80, с. 37]

Польських позитивістів народила поразка повстання 1863 р., останнього визвольного пориву в романтичному стилі. Як наслідок, у досліджуваному регіоні проводилась політика русифікації та репресій щодо поляків. Державний апарат у всіх його ланках знаходився поза сферою їх впливу, будь-яка організована політична діяльність могла бути тільки нелегальною. В таких умовах вплив позитивістів на польське суспільство Правобережжя переважав здебільше серед професійної інтелігенції та студентства [80, с. 34-38].

Таким чином, у другій половині XIX ст. консервативний напрямок польського суспільного руху, сформований наприкінці XVIII ст., зазнав зміни структури, ідеології, методів і засобів її досягнення. Це пов'язано з поразкою повстання 1863 р., що викликало розчарування в суспільстві і потребу в новій тактиці розвитку. Ідеї “органічної праці”, передусім економічні досягнення, доброчинність, меценатство, розвиток освіти і культури як вияв польського патріотизму, відповідали потребам часу, розвитку капіталізму.

Правобережна Україна, як і вся Україна, була найціннішою колонією царської Росії. Величезні території розділялися між польськими магнатами, маєтки яких обслуговувались великою групою польських економістів, управлінців, орендарів, т. зв. “офіціалістами”. Саме вони разом з дрібними землевласниками переймалися революційними ідеями і становили основу різноманітних гуртків. Радикальний напрямок польського суспільного руху за своєю соціальною базою і рішучими методами діяльності є продовженням демократичного напрямку утвореного наприкінці XVIII ст. під час національно-визвольної боротьби поляків. Після повстання 1863 р. він видозмінюється, і в ньому виділяються два етапи, які по чергову змінюються: участь в загальноросійському-народницькому русі та виникнення і розвиток соціалістичних ідей. В порівнянні з іншими напрямками і течіями суспільного руху, в російському народницькому русі в 70-80-х рр. XIX ст. була задіяна значна кількість поляків, що дозволяє називати його рухом.

У 70-х рр. XIX ст. в Україні сформувалося революційне народництво, яке було складовою частиною єдиного загальноросійського руху різночинної

інтелігенції. Поляки, не створивши власних польських народницьких гуртків, взяли активну участь у загальному народницько-революційному русі. Загальноросійське народництво в Україні 70-80-х рр. XIX ст., як і в інших регіонах Російської імперії, характеризувалося домінуванням соціально-революційної ідеології. Цей світогляд мав не тільки яскраво виявлену антифеодальну, а й антикапіталістичну спрямованість. Селянський демократизм поглядів народників з їх вірою в народ (насамперед у селянство), ідеалізація цього світосприйняття та способу життя поєднувався з ідеалами російського селянського соціалізму [92, с. 14].

Проте, революційний народницький рух в Україні відрізнявся від руху в інших частинах імперії. Народницька організація “Земля і воля” не змогла повністю підпорядкувати своєму впливові революційні гуртки в Україні. Незважаючи на те, що В.Осинський і Д.Лизогуб були одними із засновників “Землі і волі”, в Києві вони проводили цілком самостійну політику. Загалом в Україні не було чіткого розмежування напрямків народництва (землевольців, яacobінців, народовольців та ін.).

Зародком революційного народництва на Правобережній Україні стали гуртки самоосвіти, які виникли наприкінці 60-х рр. XIX ст. В 1873 р. в Києві діяв гурток “бунтарів”, т. зв. “Київська Комуна” під керівництвом В. Дебогорія-Мокрієвича. Активним учасником цього гуртка став Олексій Дробиш-Дробишевський, відомий як революційний діяч під псевдонімом Уманський, який був арештований в 1873 р. і засуджений у Варшаві в процесі “137”. До 1874 р. він перебував у Петропавлівській фортеці, а після звільнення переїхав до Києва і вступив до “Київської Комуни”. Членами цього гуртка стали також поляки Едмунд Студінський, який працював пізніше в гуртках Харкова і Одеси; Павло Рогальський – учасник “Чигиринської змови” і звільнення із в’язниці Л.Дейча, Я.Степановича та І.Бохановського; Клементина Рогальська (сестра Павла), що брала участь в пропагандистській і терористичній діяльності цього гуртка.

Революційна молодь, що об'єднувалася в багатьох народницьких гуртках, вірила в революційну природу селянства і можливість підняти його на боротьбу проти існуючого ладу. Масове “ходіння в народ” розпочалося влітку 1874 р. Народники під виглядом різних майстрів, вчителів йшли в села, розповідали про тяжке життя народу, вказували, що вихід з цього становища може статися внаслідок переможної революції. Вони закликали народні маси до боротьби.

На Правобережній Україні “в народ” пішли члени “Київської Комуни”. Дотримуючись бунтарських поглядів, вони вели “бродячу” пропаганду, вважали, що досить одного заклику і селяни піднімуться на боротьбу. Першими пішли по селах і містечках Київщини і Поділля, вдаючи себе за малярів, В.Дебогорій-Мокрієвич і Я.Стефанович. За ними відправилися й інші члени “Київської Комуни” – І.Бохановський, К.Фрост, В.Рогачова та ін. Члени цього гуртка – Горинович і поляк Дробишевський переїхали до м. Шполи, де працювали на місцевому цукровому заводі і вели революційну пропаганду серед робітників і селян. З собою пропагандисти взяли “Сказку о чотирьох братах”, “Историю одного французского крестьянина”, “Стеньку Разина” Соколова. Вони вважали, що передавши селянам зміст цих книг, вони піднімуться на повстання проти верховної влади за розподіл поміщицької землі порівну. У Шполі пропагандисти пробули близько тижня, знайомлячись “з побутом робітничого класу” [85 а, с. 105]. Член гуртка Л.Дейча в Києві поляк Ю.Щепанський вів революційну пропаганду серед росіян старообрядців в Таврійській губернії.

Мета подорожей, за свідченням Дебогорія-Мокрієвича, полягала в тому, щоб познайомитись з настроями й поглядами селян, придивитись до умов життя народу. В той час, вказував він, не ставилось завдання вести пропаганду і розповсюджувати революційну літературу. Необхідно було зібрати дані, за якими можна було б виробити програму практичних дій. До того ж вони прагнули довідатись, чи були в цій місцевості повстання і за яких обставин. Знайомлячись із життям селян, народники звертали увагу на їх думки щодо подушного переділу землі.

Однак, незабаром народники стали переконуватися, що селяни не розуміють ідей революційної боротьби, не підтримують їх і ставляться з недовірою до пропагандистів. На кінець 1874 р. близько тисячі учасників “ходіння в народ” царськими каральними органами заарештовуються. Серед них корінні поляки, зокрема, А.Дробиш-Дробишевський, М.Гейштор, Е.Каменській, Т.Квятковський, М.Потоцька, Е.Супінська і поляки з походження – Лукашевич, Судзіловичі, Ваховська.

Навесні 1875 року в Москві відбувся з’їзд “представників гуртків різних напрямів, а також окремих осіб з метою об’єднання. У вересні-жовтні 1875 р. в Петербурзі відбувся другий з’їзд народників, на якому приймається рішення про об’єднання частини гуртків у “Союз революційних груп”. Учасники “Союзу” відмовились від надії охопити своїм впливом всю Росію. Вони вирішили сконцентрувати свою увагу на Поволжі та Україні [85 а, с. 106-108].

З метою організації відділень “Союзу” із Петербурга в Київ виїхала Олександра Ходжевська. За спогадами революціонера 70-х рр. Джабадарі, разом з членами Всеросійської Соціально-революційної організації діяло багато поляків, які вороже ставились до польського сепаратизму. Частина з них групувалася в національних польських гуртках, якими керував Людвіг Страшевич.

Одними з перших на шлях перегляду старої програми і тактики з врахуванням досвіду “ходіння в народ” стали народники, що діяли в Україні. В 1875 р. тут виникає гурток “південних бунтарів”. До його складу увійшли учасники бакуністських і пропагандистських гуртків першої половини ХІХ ст. Серед них – М.Ковалевська, В.Засулич, Л.Дейч, І.Бохановський та ін. В грудні 1878 р. у Києві був проведений з’їзд представників різних громадських течій з метою домовитись про єдність дій у боротьбі проти самодержавства. На з’їзді гуртки революціонерів-народників представляли В.Дебогорій-Мокрієвич, В.Осинський, М.Ковалевський [85 а, с. 170].

За свідченням В.Дебогорія-Мокрієвича, В.Осинський з’явився у Києві восени 1877 р. До цього він вважався ортодоксальним народником-

землевольцем, який негативно ставився до політичної програми. Однак, незабаром він став прихильником політичної боротьби. На Україні в 70-х рр. XIX ст. ця політична боротьба прийняла форму терору. Після пострілу В.Засулич тут почали здійснюватись нові терористичні акти.

Терористичні настрої охопили не лише народницьку інтелігенцію, а й окремих небайдужих робітників. Вони збиралися на сходки, на яких ідеї революційного народництва й соціалістів потрапляли у робітниче середовище та популяризувалися їх учасниками в трудящих масах. Однак, головне, що виносили робітники звідти, - це переконання у тому, що лише організовані виступи проти урядової політики і підприємців можуть принести поліпшення їх становища [84, с. 177]. Наприкінці 70 – на початку 80-х рр. у Києві діяв робітничий гурток А.Гобста. З цим гуртком був пов'язаний писар адміралтейства Чорноморського флоту поляк Владислав Красовський, уродженець Варшави, який служив у Миколаєві і був членом місцевого революційного гуртка. Він забезпечував київську майстерню розривних боєприпасів вибуховими речовинами.

Цікавим є факт, що царизм в усьому російському революційному русі вбачав “польську інтригу”. На процесі Богдановича прокурор Києва Стрельников сказав: “Метою соціал-революційної партії є мародерства, грабунки, гвалти, принесені із Заходу до Польщі, де знайшли найкращі умови. І поляки-революціонери з вродженим макіавеллізмом прагнуть об'єднатися з шумовинням нашого суспільства і скерувати його на ненависний їм державний порядок”.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. студенти-поляки, звинувачені за участь в нелегальних організаціях, притягувалися до судової відповідальності Київського університету Л.Богоцький, А.Затурський, М.Подревський. В цей же період в Києві діяв революційний гурток під керівництвом Вінцентія Янушкевича і його брата Петра. За революційну пропаганду звільнений з посади вчителя і висланий під нагляд поліції на батьківщину в Седлецьку губернію учасник гуртка вчитель Ізидор Нечипорук. Піддавалися репресіям і

інші члени гуртка. В 1879 р. за революційну пропаганду серед робітників Києва брати Зигмунд і Олександр Поплавські були арештовані і вислані. Пропагандою серед солдат займався студент Київського університету Антоній Бяловський. У 1879 р. був притягнутий до відповідальності київський гімназист А.Добровольський за поширення російських і польських революційних видань. У нього було знайдено також список робітників, членів гуртка, з якими він був пов'язаний. У цій справі давав свідчення і Кароль Мачунський, в якого знайшли брошуру, видану Варшавською соціально-революційною організацією. За зберігання, поширення революційної літератури звинувачувались Людвіг Залевський, Феліціан Жубр, Генріх Славинський, Юзефа Дзиковська та ін.

Між київськими народницькими гуртками і Варшавською соціально-революційною гміною існували досить тісні зв'язки. Всі члени Київської польської соціалістичної гміни також були міцно пов'язані з київськими народницькими гуртками. В революційній діяльності в Україні брали участь Марія Юзефа Недзялковська, Вінцентій Журавський, Олександр Бельський, Стефан Стоцький, Юзеф Томашевський, Філіпіна і Зофія Пласковицькі, які з 1878 р. належали до Варшавської організації.

З київськими гуртками були тісно пов'язані революційні гуртки на периферії. В 1875 р. в Житомирі студентом Технологічного інституту Г.Віленцовим був утворений перший революційний гурток, до складу якого входили, головним чином, гімназисти старших класів – Войцехівський, Янушкевич, Немоловський, Гашинський. В 1877 р. гурток був викритий і ліквідований.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. в Житомирі також існував гурток І.Басова, програма якого передбачала мобілізацію засобів на революційні цілі шляхом експропріацій, вбивства шпигунів, сприяння втечам ув'язнених і т. п. Членами цього гуртка були Юзеф Бильчанський і Платон Горський. Згодом понад 20 членів гуртка, серед яких Ян Зубжицький, Корнелій Багриновський, Амброзій Трушковський, Адольф Кржижановський арештовуються за спробу

пограбування пошти на тракці між Києвом і Житомиром, а в квітні 1879 р. – грошову скриню 125 піхотного Курського полку в Житомирі. Обидві спроби закінчились невдало. 14 з них підлягали суду, Більчанський і Горський повішені, а 12 осіб засуджені до каторжних робіт. В 1880-1881 рр. гурток відновив свою роботу завдяки вцілілим членам і залученню нової молоді. Через Юлію Красицьку гурток пов'язується з київським підпіллям [85 а, с. 151].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. в Кам'янці-Подільському також існувало декілька нелегальних гуртків, учасниками яких були українці, поляки та євреї. Найбільш відомим був гурток Никанора Крижанівського, який мав власний друкарський станок і друкував листівки. Влітку 1879 р. гурток був викритий, а друкарня ліквідована поліцією. Напевне говорити про польських учасників гуртка не можна, але осіб з польськими прізвищами було достатньо. В Кам'янець-Подільській гімназії існувало декілька українсько-польських гуртків. Члени одного з гуртків у день 25-річчя царювання Олександра II розповсюджували революційні рукописні прокламації з підписом НРК (Народно-революційний комітет). В 1881 р. при обшуку у братів Гладишів було знайдено список біля 50 учнів чоловічої і жіночої гімназій, а також семінарії з відмітками – “вірний”, “майбутній”. Гурток ставив перед собою пропагандистську мету – читання і поширення революційних видань. Серед членів цього гуртка були Жевуський, Яницький, Войтковський та інші поляки [85 а, с. 177].

У 80-х рр. XIX ст. народницький рух поступово згасає, набирає інших форм і методів, видозмінюється ідеологія революційної боротьби. Значного поширення набувають соціалістичні ідеї. Після повстання 1863 р. частина польської еміграції, яка залишилась вірною революційним ідеалам, починає пропагувати соціалізм. В 1866 році в Женеві почав виходити перший польський журнал “Група” (“Gmina”) під редакцією Юзефа Токаревича-Ноді. В 70-х рр. XIX ст. виник “Союз польської еміграції” (“Zjednoczenie emigracji polskiej”), “Польське соціал-демократичне товариство” (“Towarzystwo polskie socjal-demokratyczne”), з'явився журнал “Змова” (“Zmowa”). Найвідоміший соціаліст

цього періоду В. Врублевський створив у Лондоні товариство “Люд Польський” (“Lud polski”).

Розглянемо, як на тлі загальних тенденцій розвитку соціалістичного руху складалося політичне життя поляків на Правобережній Україні. В 1875 р. київські студенти зробили першу спробу зав’язати стосунки з Варшавою. Великий вплив на них мав Казимир Хілдт, який закінчив Варшавський університет в 1875 р. В цьому ж році він взяв участь у нараді студентів-поляків Київського і Новоросійського (Одеського) університетів з приводу пропозиції взяти участь в діяльності російської соціалістичної партії. Пропозиція Хілдта не була підтримана, проти виступили студенти, прихильники народно-революційного напрямку, які стояли на націоналістичних позиціях і виступали проти участі в загальноросійському революційному русі (керівник Адам Шумлянський) [98]

В 1879 р. у Петербурзі виникла “польська соціалістична гміна” як складова частина Варшавської соціально-революційної організації. Наприкінці 1880 р. в м. Варшаві було розкрито її існування, як таємного співтовариства, яке утворилося з метою зміни існуючого в Росії державного ладу шляхом відокремлення Польщі від Росії і облаштування її у вигляді федерації окремих гмін, економічною основою яких повинні стати робітничі корпорації, які володіли б на правах власності промисловими підприємствами і общинним землеволодінням. Для досягнення вказаної мети члени таємного товариства організували гуртки, вели пропаганду серед робітників, влаштовували збори для обговорення майбутньої діяльності і підтримували стосунки з членами революційних гуртків як в Росії так і за кордоном.

Головними організаторами співтовариства у Варшаві були Сигізмунд і Фадей Галицькі, Казимир Сосновський. Їх діяльність була виявлена в січні 1881 року при наступних обставинах. 23 січня 1881 року у Владиславському повіті Сувалкської губернії були затримані Лакир і Астаф’єв, які таємно перейшли кордон. При арешті у них знайдено записки з адресами Казимира

Сосновського і Казимира Галицького. Проведений обшук за цими адресами дав нові докази і арешти учасників нелегальної діяльності [98].

3 лютого, при проведенні обшуку на квартирі у К.Сосновського був затриманий Олександр Родзевич, який був членом угруповання, дав свідчення і пояснив, що діяльність партії обмежена виключно Польщею, і що ділянкою діяльності цієї партії є соціалістичні гміни, утворені представниками польської учнівської молоді у Варшаві, С.-Петербурзі, Москві, Вільно і Києві. В листопаді 1880 року за постановою зборів Варшавської гміни Родзевич був посланий в Київ до членів місцевої гміни з метою влаштування святкування 50-річчя польського повстання 1830 року і пошуку грошей для допомоги Варшавській гміні, яка займала керівне становище серед інших гмін.

Після приїзду Родзевич передав листа студентам Бернацькому і Лісневичу. Наступного дня відбулися збори, на яких обговорювалися заходи по святкуванню річниці повстання і вирішено було надати Варшавській гміні одноразову допомогу в 50 крб., а також щомісячно відправляти 15 крб. Гроші були взяті із існуючого в Києві так званого загального польського фонду, який складався із добровільних пожертвувань.

Генріх Лісовський передав Родзевичем лист до його сестри Вінцентини Лісовської, яка проживала в Києві і керувала жіночим гуртком, який збирався в неї на квартирі. Такі гуртки існували у всіх гмінах і називались підготовчими. Вони мали подвійне призначення: 1) для поповнення членами цих гуртків членів гмін, які вибували і 2) для занять по розробці і підготовці фактичного матеріалу для пропаганди. Родзевич зустрів у Вінцентини її сестру Антоніну Лісовську, яка знаходилась у розшуку по процесу Квятковського, Преснякова, Ширяєва та ін., які звинувачувались у державних злочинах.

За доповіддю Міністра юстиції за обставинами цієї справи імператор 28 квітня 1882 року вирішив притягнути винних до адміністративної відповідальності, з тим, щоб: 1) вислати Вінцентину Лісовську в розпорядження генерал-губернатора Західного Сибіру під нагляд поліції на 3 роки в найбільш віддалені місця довіреного йому краю; 2) позбавити волі

строком на 6 місяців – Алоїзія Длуського, Конрада Лісневича, Мечислава Бернацького з встановленням потім за ними негласного нагляду поліції на два роки; 3) позбавити волі строком на 2 місяці Генріха Сосновського з встановленням за ним потім негласного нагляду поліції терміном 1 рік [98].

Діячі гмін по-різному оцінювали співвідношення національної і соціальної проблеми в польському революційному русі. К.Сосновський, лідер Варшавської гміни, підтримував вимогу незалежності Польщі і при цьому відстоював класову боротьбу і соціальне звільнення широких народних мас. У Петербурзькій гміні вимогу незалежності у зв'язку з соціальним переворотом висовував Ю.Чернецький. Прихильники подібного погляду були у Віленській і Київській гмінах. Діячі гмін не виробляли загальної платформи стосовно конкретних шляхів досягнення національного і соціального звільнення. Незважаючи на короткий період діяльності члени “польської соціалістичної гміни” внесли свій вклад в розвиток соціалістичного руху. В теоретичному плані вони стояли на позиції необхідності соціального і національного звільнення польського народу, на практиці – підтримували російський революційний рух [80, с. 64].

Після утворення “Пролетаріату”, в 1882 році в Києві виникло кілька його філій. На з'їзді представників гуртків і груп соціал-революціонерів у Вільно в 1883 році Софія Пласковська-Дзяновська представляла Київ. На чолі київського гуртка “пролетаріатців” стояв Станіслав Нарутович [80, с. 32].

Як зазначалося раніше, в 60-х р. XIX ст. в Київській організації “Товариство польської молоді” (“Stowarzyszenie młodzieży polskiej”) виділося радикальне крило. В 1884 р. наступив остаточний розкол між консерваторами і радикалами. Радикальна меншість покинула товариство і з цього часу утворилася “Корпорація студентів-поляків”. Зрозумівши, що створити нову організацію дуже важко, радикали на початку 1885 року знову вступили до “Корпорації”, щоб відстоювати там свої погляди і утворили власний гурток (“koło”) на чолі з С.Нарутовичем.

Кількість прихильників радикалів постійно зростала і в 1886 р. вже було 3 кола, які склалися з 10 членів і які очолювали С.Нарутович, О.Ростовський і Я.Хмелевський. Консерваторів або “правих” було 10 кіл. Загальна кількість членів Корпорації становила 140-150 чоловік. Більшість студентів-поляків належала до Корпорації.

Група “радикальних” мала контакти з варшавськими соціалістами, головним чином з революційною організацією “Proletariat” через С.Нарутовича, який знав Л.Варинського і був гімназійним товаришем революціонера Тадеуша Рехневського, арештованого в лютому 1884 р. в Києві. Група отримувала від них польську соціалістичну пресу “Przedświt”, “Walkę klas” і різні брошури. Однак діючої групи “Пролетаріату” утворити не вдалося, так як не визріли відповідні настрої і умови. У цій справі нелегально приїздив до Києва Людвіг Янович, який був заарештований і покараний на 16 років каторги разом з Л.Варинським в грудні 1885 р. [92, с. 5-32].

У другій половині 80-х рр. польська радикальна молодь міста Києва брала участь у діяльності трьох законспірованих груп: польської, литовської і загальноросійської. Польську групу очолював С.Нарутович, литовську – А.Домашевич та Сонгайло, російську – Фокін. Товариства були законспіровані і, не дивлячись на відсутність практичної роботи, яка б могла виявити їх існування жандармерією, були організовані за трьохступеневою структурою своїх концентрично розташованих за ступенем довіри гуртків. В центрі стояли “брати” – революційне ядро, яке вело політичну роботу, пов’язану з іншими містами і керувало вербуванням прихильників серед учнівської молоді та інтелігенції. В другому ряду були гуртки 2-го ступеня, члени яких мали назву “товариші” і проходили політичну підготовку. В третьому ряду – гуртки самоосвіти вищого типу, члени яких називались “колеги”.

У всіх цих гуртках велась дуже серйозна освітня робота, але в основному з питань суспільствознавства, історії і теорії соціалістичного і робітничого рухів на заході. В польську організацію входили Вікентій Мошинський, Л.Левкович, А.Маньковська, О.Боярковська, студенти медици С.Бахніцький,

Г.Сарцевич, В.Богуцький, Л.Наркевич, Ю.Ходорський, Я.Самохоцька і багато інших. Улюбленим місцем збору і вечірок був будинок родини Маньковських, де у старшої дочки Анни Григорівни було щось на зразок політичного салону, в якому майже кожен суботу можна було зустріти всіх найбільш передових і цікавих людей міста. Сюди приходили і представники інших політичних течій і рухів. Зокрема, народоволець росіянин Н.Новиков, українці Н.Ковалевський з дочкою М.Н. Ковалевською-Деген, В.Крижановська та інші.

Зібрання польської групи мало характер дискусійного клубу, на якому обговорювались різні суспільно-громадські питання. Поляки, як і “фокінці” не займалися практичною роботою в масах, не вирішували політичних питань партійної організації, справ революційного підпілля. Вони були зайняті виключно теорією і розробкою своєї політичної програми. Однак, взимку 1889-1890 р. група Нарутовича-Домашевича, яка займалася мирним теоретизуванням, була заарештована жандармерією. Австрійська поліція надала їй адреси, виявлені при арешті Б.Кістяківського. Арешти були проведені як серед українців-драгоманівців (К.Арабажин, Синявський та ін.), так і серед поляків та литовців, які збиралися у родини Маньковських. Діяльність цієї групи на деякий час припинилася [75].

На початку 90-х рр. в м. Києві діяльність польського соціалістичного гуртка відновлюється під назвою “Союз соціалістичної молоді” (“Związek młodzieży socjalistycznej”). Члени цієї організації, які замінили київську групу “пролетаріатців”, як і попередники, займалися розробкою своєї програми. Вони мали розгалужені зв’язки з Вільно і Варшавою і завдяки цьому одержували від них багату нелегальну літературу, що вигідно відрізняло їх від інших таємних гуртків. На підставі цього їх програма була більш наближена до марксизму.

Затишшя 80-х рр. XIX ст. змінилося новим посиленням революційного руху. В гімназіях починають виникати таємні гуртки соціал-демократичного, марксистського спрямування. В студентські земляцтва, особливо у польську студентську “Корпорацію”, після участі в гімназійній гуртковій діяльності вливаються уже цілком ідейно сформовані і підготовлені марксистки. Один з

перших польських марксистських гуртків на початку 90-х рр. XIX ст. організувався із учнів 2-ої Київської гімназії, що відзначалася жорсткою субординацією і казарменними порядками. До нього входили: А.Вержбицький, О.Пономаренко, А.Рабчевський, Й.Почентовський (з 1-ої гімназії), Л.Шидловський (3-я гімназія) і Й.Мошинський. Пізніше до нього вступили І.Кістяківський, А.Луначарський. Перші заняття присвячувалися вивченню історії російського революційного руху за нелегальними виданнями. Для поширення літератури в учнівському середовищі видання революційного змісту переписувались від руки. Другим напрямком діяльності було розширення гуртків. У 1-й гімназії утворився гурток, до якого увійшли А.Луначарський, Д.Неточаєв, брати Володимир і Анатолій Вакари, сини ліберального мирового судді, В.Михайлов, брати Йоффе, Д.Логвінський. Також був організований філіальний гурток в 3-й гімназії на Подолі, в який увійшли Л.Шидловський, М.Плющ, В.Вайнштейн.

У перший рік роботи гуртки займалися вивченням історії російської громадської думки за творами художньої літератури і критики, а також праць Н.Михайловського і Лаврова (“Історичні листи”). Програма систематичних читань, прийнята за основу занять у 1892 р., була передана гурткам через учня 2-ої гімназії К.Токаревського, що був близький до організації М.Фокіна. Таким чином, не знаючи справжнього джерела прийнятої програми занять, посилювався вплив київських гуртків, очолюваних Фокіним. Одночасно з вивченням праць народників гуртківці опрацювали і прореферували російських письменників, радикальних критиків і публіцистів – О.Белінського, Д.Писарева, М.Добролюбова, М.Чернишевського. Цикл занять закінчувався Міллом і Джемсом (соціологія, етика, психологія). Ця народницька програма вивчалася впродовж 1891-1893 рр.

До осені 1893 р. утворилися нові гуртки у 5-ій гімназії (на Печерську), до якого входили С.Дижур, брати Плетньови, К.Томашевський. В 4-ій гімназії утворився гурток, який був під впливом В.Антоновича і Руденко, виступав за національні ідеали і уникав проголошення марксистських лозунгів. Починаючи

з весни 1893 р. гуртки поступово еволюціонували в бік марксизму. В 1893 р. почали вивчатись твори Г.Плеханова “Соціалізм і політична боротьба”, “Наші незгоди” й ін. В цей час з Варшави була одержана нова марксистська програма занять польською мовою. Польська шкільна організація розрослася в цілу мережу гуртків під назвою учнівська “корпорація” із своєю бібліотекою, фінансами і різними нелегальними заходами, вечорами й ін. Більшість з членів учнівських гуртків, ставши студентами долучились до роботи польської соціал-демократичної групи.

Всю зиму і осінь 1893-1894 рр. в Польщі і на “кресах” відбувались бурхливі дискусії щодо визначення належності до новоутворених напрямків соціалістичного руху – соціал-демократичного та соціал-патріотичного. Київський гурток “Зв’язок молодіжи польської соціалістичної” розпався. Остаточно розкол стався на початку 1894 р. З цього часу в Києві існувало два польських соціалістичних угруповання. Перше, на чолі з Й.Солтаном і медиками Л.Левковичем і Г.Сарцевичем, орієнтувалося на ППС. Друге, очолюване С. Бахніцьким і В. Богучьким, стало називатись “Польською соціал-демократичною групою” і прийняло програму, укладену Р. Люксембург [75].

Соціалістична група, основним ядром якої були Й. Солтан, Г. Сарцевич і Л. Левкович, мала тісні зв’язки з Варшавою і Вільно, і регулярно одержувала звідти нелегальну літературу. Тому вона стала власником найбільшого нелегального архіву, якого не мала жодна з київських організацій. Національне спрямування забезпечувало групі підтримку, зв’язки та кошти. Наприклад, київський фабрикант Й.Андржейовський, який субсидіював декілька таємних польських шкіл, влаштовував польські вечірки, бали і лотереї.

Разом з тим програма ППС офіційно не приймалася київською групою, яка безпосередньо не підпорядковувалася Центральному Комітету ППС. Коли офіційний агент ППС, Г.Сарцевич, вніс пропозицію підпорядкувати групу партійній дисципліні і оголосити її партійною організацією, відбувся формальний розрив – Г.Сарцевич вийшов з групи і залишив Київ. Він

переселився в Білосток і там впродовж багатьох років очолював місцеву ППСовську організацію.

В 1893-1894 рр. соціалістична група утримувала тісні зв'язки з робітниками. В цей період повернувся із Петербургу Ян Кілянський і разом зі своїми братами Карлом та Вацлавом, а також Плетатом відновили робітничий гурток, що діяв колись під керівництвом Абрамовича. Перший створений ними гурток із робітників залізничних майстерень збирався на Солом'янці або за Кадетським гаєм і складався переважно з поляків. Це були Ф.Полякевич, К.Вержбицький, О.Голембіовський, С.Роговський, Т.Новіцький [95].

В цей початковий період робота гуртка не виходила за межі освітніх занять. Проте, енергійному і підприємливому Яну Кілянському разом з Яном Пржиборовським вдалось створити ряд гуртків за посередництвом робітників-поляків, членів залізничного гуртка, на інших заводах. Зокрема, у “Гретера і Кривенка”, на Південноросійському заводі, в трамвайних і пароплавних майстернях, на Подолі (на заводах К.Шиманського, Й.Андржейовського та ін.). Ніякої особливої “польської” програми пропагандисти цієї групи на своїх заняттях не проводили, не дивлячись на те, що більшість їх слухачів орієнтувалася на ППС. Основна діяльність групи полягала в проведенні пропагандистської роботи по поширенню ідей соціалізму, а також освітньої роботи з підготовчими гуртками учнівської молоді.

В 1893 р. керівник соціал-демократичної групи, С.Бахніцький, з дружиною О.Бояковською, залишили Київ, і організацію очолив студент-медик В.Богущий, а згодом К.Петрусевич. Впродовж 1893-1894 рр. група займалася виключно теоретичною розробкою своєї нової програми і залученню нових сил. В групу входили майже всі студенти-медики, уродженці Литви та Білорусії: Л.Наркевич, П.Полонський, С.Бражас, Й.Цвірко-Годицький, Д.Окинчиц та ін. До цієї групи приєднався жіночий соціал-демократичний гурток. Його учасниками були Олена і Евеліна Богущькі, Яніна Лісецька, Н.Пачоська, Я.Йодко, О.Висоцька О.Маньковська.

В центрі цієї групи стояла сім'я Богуцьких, яка виділялась своєю революційністю. На їхній квартирі постійно збиралась демократична публіка. Революційно настроєні студенти збиралися також і на квартирі в Лісецьких, а з 1896 р. – у Є.Чарномської. Група Богуцького була за характером марксистською організацією. Вона за своєю програмою, прийомами та постановкою роботи в пролетарському та інтелігентському середовищі нічим не відрізнялася від російських соціал-демократичних груп [75].

Восени 1894 р. в Києві виник “Союз об'єднаних земляцтв та організацій” (Związek Zjednoczonych Ziomkostw i Organizacji). Це був нелегальний союз, що об'єднував 22 земляцтва і національні групи: українську і польську. Керівний орган Союзу була Союзна Рада (Rada Związkowa) під конспіративною назвою Семен Семенович. Союз об'єднав 1000 студентів, в тому числі Корпорацію студентів-поляків, яка діяла як Польський гурток (Koło Polskie). Першим керівником Союзу став В.Крохмаль.

Прихильники агітації серед робітників не знайшли порозуміння з польськими групами і об'єдналися з окремою групою “Справа робітнича” (“Sprawa robotnicza”), утвореною в 1896 р. Навесні 1897 р. після березневої наради відбулося об'єднання трьох київських груп (“Справи робітничої”, польських соціалістів та соціал-демократів) в один “Союз боротьби за визволення робітничого класу” (“Związek walki”). До складу організації спочатку входила тільки інтелігенція (біля 30 осіб), пізніше робітники. Київська організація складалася з 2 груп: російської і польської, які працювали окремо. Збори проходили окремо, у кожній групі були власні архіви і матеріальні засоби, з яких частина йшла на потреби Виконавчого Комітету, що керував організацією і складалася з 4 осіб, по дві з кожної групи. В січні 1898 р. утворився Виконавчий Комітет Союзу і до нього увійшли: росіяни – Лев Теслер і Павло Тучанський, поляки – Вінцентій Богунський і Адам Рабчевський, після від'їзду Богуцького – П.Полонський [95].

З об'єднанням польської і російської соціал-демократичних груп самостійні польські організації перестали існувати. Після I з'їзду РСДРП в 1898

р. почались березневі арешти. Кияни першими здійснили одну з постанов Мінського з'їзду, створивши на місці зруйнованого російською владою "Союзу боротьби" за новою організаційною термінологією "Київський Комітет РСДРП". Велику роль у цьому процесі відіграв М.Урицький, якого не було в Києві під час арештів. Він залучив до роботи студента-медика О.Берліна, А.Карвацького і М.Конопко.

Таким чином, у 70-80-х рр. XIX ст. в польському суспільно-політичному русі в основному завершився процес формування нових політичних концепцій, який розпочався після поразки останнього національного повстання. Радикальний напрямок польського суспільно-політичного руху у 70-х рр. XIX ст. на Правобережжі був представлений участю поляків у загальноросійському революційно-народницькому русі та поширенням у 80-х рр. XIX ст. соціалістичних ідей. Народницький рух за своєю ідеологією був близький до ідеалів демократичного напрямку польської визвольної боротьби початку XIX ст. Суто польських народницьких гуртків не існувало. Революційно налаштовані поляки, вихідці з дрібної шляхти прагнули суспільних змін, встановлення соціальної справедливості. Враховуючи попередній досвід боротьби й радикальні настрої, поляки активно включилися в боротьбу з царським самодержавством в народницьких гуртках Правобережжя. Протягом 70-х рр. XIX ст. змінювались форми та методи боротьби народників від "ходіння в народ" до пропагандистської діяльності та здійснення терористичних актів. Значна частина поляків підтримала народницько-революційний рух на противагу польським гурткам консервативного спрямування.

Соціалістичний рух став новим фактором суспільно-політичного життя. Його соціальною базою був промисловий пролетаріат з прагненням до соціального і політичного звільнення. У 80-90-х рр. XIX ст. соціалістичний рух пройшов ряд етапів. З невиразної соціалістичної ідеї, яка охопила найбільш активну частину польського суспільства, утворюються революційні гуртки, які у своїй діяльності керувалися програмами, вказівками утворених у цей період

соціалістичних партій. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. відбулось розмежування політичних сил і утворилися два напрямки соціалістичного руху – соціал-націоналістичний та соціал-демократичний, представлені в 90-х рр. Польською соціалістичною партією (ППС) та Соціал-демократією Королівства Польського та Литви.

На території Правобережжя в суспільно-політичному житті спостерігається діяльність польських організацій, прихильників обох течій соціалістичного руху, які підтримували зв'язок із цими партіями за кордоном. Вони одержували нелегальну літературу в достатній кількості, чим вирізнялися з-поміж інших революційних груп. Основна діяльність польських революційних організацій проходила в гуртках, які займалися в основному теоретичною працею – самоосвітою, виробленням положень власної програми, політичними дискусіями. Об'єднання російської і польських – соціалістичної і соціал-демократичної груп відбулось у 1897 р. з утворенням “Союзу боротьби за визволення робітничого класу”. З цього часу окремі польські соціалістичні групи на території Правобережжя перестали існувати.

Висновки до розділу

Організатори повстання розраховували на підтримку своєї акції народів, які колись входили до складу Речі Посполитої – українців, білорусів, литовців. У програмі Центрального Національного комітету, який став організаційним центром повстання, зазначалося, що він прагне відновленню Речі Посполитої в кордонах 1772 р., залишаючи за народами, які в ній проживали, повну свободу бути в союзі з Польщею або розпорядитися собою згідно з їхньою власною волею. Тобто в майбутньому українцям, білорусам та литовцям обіцяли дозволити реалізувати своє право на самовизначення. Щоправда, така обіцянка (до того ж, сформульована в туманній формі) не викликала особливого ентузіазму в представників цих народів. І все ж, певна підтримка повстання з їхнього боку була.

Окремі представники українства взяли участь як у підготовці, так і в самому проведенні повстання. Серед військових російської армії, розміщених на теренах Королівства Польського, яке було складовою частиною Російської імперії, українці брали активну участь у творенні підпільних структур, які співпрацювали з польськими повстанцями. Ще до початку повстання, 28 червня 1862 р., було розстріляно три офіцера за таку антидержавну діяльність. Серед них був українець Петро Сливицький. Таємну революційну організацію “Комітет російських офіцерів у Польщі”, яка підтримала повстанців, 1861 р. створив та очолив штабс-капітан Андрій Потебня, який був українцем за походженням, рідним братом відомого українського мовознавця Олександра Потебні.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

3.1. Утворення гуртка “хлопоманів” та перші кроки його діяльності

Розвиток течії пуристів у хлопоманському середовищі показує, що розвивалася вона як інтернаціональна, а одночасно при цьому зростали українознавчі зацікавлення представників цієї субкультури. Третина пуристів була не католиками, а православного та юдейського віровизнань, тобто українцями і євреями, як про це свідчать донесення жандармів [80 а, с. 17]. Іншою рисою пуристів, характерною й для інших субкультур було спільне проживання, споріднене із пізнішими комунами (з фр. *commune* – громада). Згідно донесень поліції відомо, що зібрання пуристів відбувалися за місцями їх мешкання – в будинках Вомковського і Школінського у Києві. Безперечно таке спільне проживання, як ніщо інше, сприяло формуванню альтернативного стилю життя. Тогочасний попечитель Київського навчального округу лікар-хірург і педагог М. Пирогов характеризував пуристів як “кращих щодо моральности” [80 а, с. 17]. Ще однією рисою альтернативного стилю студентів-пуристів було значне поширення між ними позацензурного “самвидаву”. На його прикладі можна простежити перетікання пуризму в хлопоманство. Такою була рукописна газета пуристів “*Vigos*” (назва польськолитовської страви – тушкованої квашеної капусти з м’ясом, що також означає “мішанина”). Видання висміювало непристойний спосіб життя багатих студентів, зокрема у ній вміщували сатиричні пісеньки відомих студентських поетів Тадеуша Комара і Владислава Магера. Одна з них закликала студентів-аристократів скинути з себе панське вбрання і вдягти на себе хлопську свитку, бо це одяг тяжкої праці, одяг народу. Після першого номера у 1856 році, протягом кількох років вийшло ще 4–5 чисел видання. Редактором газети був Михайло Боньча-Томашевський [80 а, с. 17]. Було декілька інших рукописних часописів, у яких взяли діяльну участь пуристи.

Показово, що така преса розвивалася у опозиції й до польських студентських земляцтв-гмін. Студенти-вихідці з корінної Польщі (т.зв. Конгресівки) – “коронярі” намагалися політизувати діяльність своїх гмін, використати їх для повстання за відродження шляхетської Речі Посполитої (у їх розумінні – радше Польщі). Натомість, різночинська молодь стояла за зближення з народними низами і соціальні питання ставила на перший план. Тому, на відміну від “коронярського” “Ulicznika”, молодь з України видавала часопис “Публіцист” (“Publicysta”). Її редактором був пурист А. Мйодушевський, а близькими співробітниками були пуристи-хлопомани В. Антонович і Т. Рильський. Але й вони вийшли із редакції у 1859 р. через поважні розходження з приводу статті В. Одинця “Повстання чи революція”. Стаття найближчою ціллю ставила підготовку повстання, а соціальні питання відкладала на потім. В. Антонович і Т. Рильський заснували часопис “Плебей”, який після трьох чисел перестав виходити (1860) [80 а, с. 17]. На прикладі незалежної преси видно й як у середовищі опозиційної до гмін молоді десь у цей час формувалася й ідея своєї, української, громади. У 1858 р., з ініціативи Ф. Новицького, вийшов польською мовою збірник київського демократичного студентства п. н. “Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego” (“Уривки у віршах та прозі Юзефа Проспера Громадського”). Під цим колективним псевдонімом виступав студентський гурток, об’єднаний спільними науково-суспільними зацікавленнями. У збірнику проводилися народолобні (“хлопоманські”) ідеї. Особливо це видно у передмові, де зокрема йшлося про виховання, яке давали своїм дітям тогочасні польські обивателі: “Вони роблять все, щоб відірвати дітей від народу, і поряд зростає два класи під одним і тим самим сонцем, на одному і тому ж хлібі, в одному і тому ж селі, але абсолютно різні, без будь-якої можливості якого б то не було замирення”. Між віршами збірника також були народо- і українолюбні за змістом “Дитинка”, “Військовому лірникові”, “Зідхання в степу”, “Українки”. Центральною ж статтею збірника стала “Uwagi nad znaczeniem prowincjonalizmów w dziejach Polski” (“Думки про значення провінціалізмів у історії Польщі”) майбутнього

визначного польського історика Александра Яблоновського. Таким чином, пуристи відіграли певну роль у поширенні терміну “громада” ще задовго до утворення київської (“Старої”) Громади (1861). Якщо хлопоманський гурток, як доводив В. Міяковський, був перехідною формою між польською “українською” гміною і українською Громадою [80 а, с. 19], то перехідною формою між демократичним польським студентством і хлопоманством була саме течія пуристів. Саме в ній такі поодинокі україно- і народолобці як В. Антонович поширили ідею зближення із простим українським народом. Зовнішня ознака, яка виділяла хлопоманів від студентів-“гмінчиків” – заміна польського костюма простою сільською свиткою з домотканого сукна і заміна польської мови українською, – склалася саме у середовищі гуртка пуристів. Бачимо також, що й інші важливі вияви народолобної поведінки хлопоманів і майбутніх українофілів-громадівців склалися ще у середовищі пуристів. Серед них були й екскурсії в околиці Києва, носіння елементів народного одягу, зацікавлення краєзнавчими дослідженнями тощо. За свідченням одного з керівників польського революційного руху Оскара Авейде, суспільний ідеал пуристів-хлопоманів був: “коли не самобутня Україна, то, принаймні, цілковита внутрішня її автономія” [80 а, с. 17].

Отже, маємо підстави припустити, що пуризм еволюціонував у хлопоманію. Цей перехід відбувся у напрямку від соціального до національного, однак риси утопічного соціалізму і анархізму, які, очевидно, були частиною ідеології пуристів, збереглися й у світогляді хлопоманів. І в пуристів, і в хлопоманів, а потім і в Громадах не існувало ієрархії. Всі представники течії були рівними, вирізнялися тільки своїм авторитетом (зокрема, В. Антонович, який завжди відзначався скромністю). Отже, переродження пуризму в хлопоманію було зумовлене крайньо-демократичним і гуманним світоглядом його речників, передовсім В. Антоновича. Народолобство пуристів природно привело їх до українофільства, тому течія пуристів “переросла” у хлопоманію. Чи не найпоказовішим є те, що обидві течії за персональним складом були інтернаціональними. Простір, у якому міг

скластися такий феномен – це Правобережна Україна: Київщина, Волинь, Полісся і Поділля. До числа пуристів у 1856 році належали майбутні хлопомани В. Антонович (їх ідейний лідер), А. Хамець, О. Хойновський, А. Мйодушевський, Т. Рильський, Я. Загурський, П. Свенціцький, Й. Ролле, В. Василевський і Віцус. Отже, за персональним складом, нова течія може вважатися безпосереднім попередником, або й ранньою формою, руху хлопоманів. Родоначальником хлопоманської течії вважають В. Антоновича, що будучи лідером (чи одним з лідерів) пуризму одночасно належав до т. зв. української гміни польських студентів Київського університету. За його спогадами до українства він прийшов синтезувавши деякі знання про Україну і “загальну демократичну французьку теорію”. Безпосередньо сприяли наближенню В. Антоновича в сторону українолюбства його колеги, студентимедики Федір Панченко і Микола Ковалевський. Активних хлопоманів було близько 15 осіб, зокрема Володимир Антонович, Тадей і Йосип (Юзеф) Рильські, Павлин Свенціцький, Ян Загурський, Віцус, Йосиф Ролле, Вікентій (Вінцентій) Василевський, Борис Познанський, Готфрід Пржеднельський (Пржедпельський?) та інші. Кристалізація хлопоманства прискорилося близько 1858–1859 р., коли В. Антонович і Т. Рильський, одягнувшись у народний одяг, почали влаштовувати мандрівки Київщиною, а у 1859–1860 рр. до місць Запорозької Січі. Серед учасників цих подорожей були також Онуфрій Хойновський, Владислав Козловський, Леон Сирочинський, Тит Далькевич, а також В. Василевський, Я. Загурський та мабуть інші [80 а, с. 17].

Така ідея зародилася наприкінці 1850-х рр. із засади, що “соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людности”. Тому було вирішено використати вакації від початку квітня і аж до кінця серпня, щоб пішки подорожувати Україною в селянських свитках. За три таких експедиції хлопомани обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, Підляшшя і більшу частину Катеринославщини та Херсонщини. Крім того, відвідали територію колишніх Вольностей Війська Запорозького, місце розташування Старої Січі й могилу кошового отамана І. Сірка в с. Капулівці. Хлопоманів

часто сприймали за сільських хлопців, фельдшерів, іноді – бурлак-заробітчани, “безбілетних”. Тадей Рильський мандрував і сам-один, зокрема на Кубань. Такі подорожі не лише кшталтували народолобний світогляд хлопоманів, а й стали основою для їх подальших досліджень, у першу чергу фольклористичних і етнографічних, що в першу чергу мали дослідити народний світогляд. Хлопомани дошукувалися в народі основ самоорганізації, гуманізму, демократизму [50, с. 88]. Поряд із зближенням із народом, найактивніші/найпослідовніші хлопомани віддалилися від політики, чи радше від політизованих гмін і обрали культурницьку працю. Вони припинили працю у гмінах, що на той час уже були зорієнтовані на підготовку антицарського повстання (за відновлення ідеалізованої Речі Посполитої). Зрештою, В. Антонович, Т. Рильський та інші вийшли зі своїх гмін і, об’єднавшись із гуртком лівобережних студентів-українців, утворили близько 1861 р. українську київську Громаду (згодом отримала назву “Старої”). Рішення про названий вихід частини хлопоманів із польських студентських корпорацій було прийняте під час зборів на квартирі Ф. Панченка восени 1860 р. Тими, хто зважився на таку сецесію, були, за В. Антоновичем, 15 осіб, а саме Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький [24, с. 35]. Вони й вирішили утворити окрему українську громаду. Саме цих людей і можна віднести до найбільш послідовних/концептуальних україно– і народолобців, що стали цілком на українській позиції. Серед присутніх на цьому зібранні Познанський назвав ще братів Василевських, Готфрида Пржедпельського, Вицуса. Можемо побачити, що крім поляків-українців із Правобережжя у компанії з’явилися й вихідці з інших земель, як названий чернігівець Калист Баковецький. Таким чином, бачимо дві течії всередині самого хлопоманства. Перша була ближча до польськореволюційної, національно-визвольної і антицарської (Л. Совінський, А. Хамень, Л. Сирочинський, П. Свенціцький та ін.). Народний одяг слугував серед них як засіб агітації своїх ідей поміж народом. Друга течія – культурницька, яка цуралася будь-яких революційноповстанських кроків (В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, Ф. Панченко). Вона

зосередилася на просвітницькій діяльності серед народу й тому, на ґрунті організації недільних шкіл для народу, зблизилася із лівобережними українофілами. Друга течія була більш послідовна, дійшовши у своєму зближенні із народом до розриву з шляхтою і проголошення себе цілком українцями. Для більшої близькості хлопомани навіть одружувалися із дівчатами-селянками і приймали православ'я як “народну” релігію. Останнє було лише декларацією єдності з народом, позаяк, за своїм світоглядом хлопомани були дуже далекими від ортодоксального православ'я, їх погляди коливалися від атеїзму до агностицизму. Критичним було ставлення хлопоманів і до інституту сім'ї. Для них вище від угод стояла свобода особистості [73, с. 129]. Хлопоман Вікентій Василевський. Портрет роботи Артура Гроттгера. 1867 р. Полотно, олія. Національний музей у Варшаві Отже, припускаємо, що спільними для обидвох течій хлопоманства були соціальні погляди, що різнилися лише у способі їх реалізації. Очевидно, розходження між хлопоманами-революціонерами і хлопоманами-культурниками ґрунтувалися на тому, що перші не позбулися ілюзій щодо можливості реалізації своєї програми шляхом революції, другі ж до повстання, точніше до політичних методів, ставилися негативно. Вони визнавали лише соціальне питання. У цьому вони мають дещо спільне із анархізмом російських народників. Замість робити революцію хлопомани схилилися до творення ланок альтернативного суспільства, “ходіння в народ”. Показова із цього огляду спроба хлопоманів закласти у с. Дударях Канівського повіту на Київщині фаланстер – самодостатню спільноту (комуну) вільних і рівноправних людей, що працювали для взаємної вигоди за проектом утопічного соціаліста Ш. Фур'є. Фаланстер Фур'є мав мати вигляд палацу, що був призначений і для спільної праці (задля самозабезпечення) і для занять наукою та мистецтвами. Хлопомани виклопотали, щоб маєток місцевої поміщиці вдови В. Габель було передано в оренду селянам. У договорі було спеціально зазначено, що сільська громада має за обов'язок, щоб “...землю в ніякому разі не роздавано окремим селянам, а обробляли спільно”. Для реалізації такого гуртового господарювання у с.

Дударях спеціально осів Б. Познанський – “пішов у народ”. Рильський, що із Антоновичем відвідував фаланстер, був у захваті від цього [80 а, с. 19]. Донощики зі аристократично-клерикальних кіл вважали фур’єризм хлопоманів “комунізмом”. Крім таких явних виявів альтернативності, опозиційності, контркультурності можна спостерегти й суто зовнішні ознаки хлопоманського стилю, що дозволяють характеризувати цей рух як субкультуру українолюбного спрямування. До таких ознак слід віднести носіння народного одягу, зокрема свиток і шапок, селянських зачісок “в кружок”, куріння люльок тощо. Яскравим виявом руху було прибирання хлопоманами прізвиськ-псевдонімів, так Т. Рильського називали “той Гадей”, Леонарда Совінського – “паном Сичем”, Павлина Свенціцького – “Павлом Своїм”, Леона Сирочинського – “Левком Чорним” чи “Левком Гончаренком”, Станіслава Жуковського – “Сташком Богуном” тощо [80 а, с. 17]. Також хлопомани зверталися один до одного “брате”, а від своїх опонентів перейняли для самоозначення назвиська “хлопоман” і “хохломан”. Вони не соромилися кепкувати один з одного, що згодом – уже в часи Громади – вилилося у видання гумористичного часопису “Помийниця” (1863). Отже, можемо говорити і про ознаки свого арго і про свою субкультурну творчість. Існували й хлопоманські пісні, до яких варто віднести польськомовні пісні В. Магера і україномовні – Анатолія Свидницького, що зблизився із хлопоманами у Києві. Останні були стилізаціями під народні пісні, але “гайдамацького” змісту (“В полі доля стояла”, “Вже більш як літ двісті”). Характеризуючи суспільні рухи Правобережжя, К. Михальчук називав хлопоманію “польською”, одночасно із якою виникло “російське” українофільство. Хлопоманія була демократичним рухом, а тому не користувалася симпатіями впливового аристократичного середовища. Панський аристократизм та історично-шляхетські традиції хлопомани висміювали, називаючи “мошродзейством” (від “moscic panie dobrodzieju”, яке вимовлялося скоромовкою). “Польські” хлопомани усвідомлювали історичні неправди Польщі щодо України, розуміли, що народ не був “бидлом” і треба поважати його особистість, дбати про його освіту

рідною мовою. Втім, більшість хлопоманів вважала, що алфавіт повинен бути польський, за винятком невеличкої меншості, яка допускала введення “руського” алфавіту. Хлопомани обстоювали необхідність релігійної толерантності і негайного звільнення селян. Суперечка за алфавіт 1860–1861 рр. намітила розподіл хлопоманства на дві групи: більш чи менш щирих і послідовних хлопоманів. Невдовзі це вилилося у самий розкол, який, на думку К. Михальчука і М. Драгоманова, наробив багато галасу, але ні до чого не призвів. Невеличкий гурток українофільської молоді виділився із хлопоманства, але невдовзі став рідіти, і вирішивши пристати до “російських” українців, не долічився майже всіх своїх членів, за винятком “двох-трьох православних і тільки одного католика, що незмірно піднявся розумово і морально над своїм суспільством” [11, с. 240]. За виділенням із гуртка хлопоманів “найкращих передових людей”, що активно чи пасивно прилучилися до “общерусского” руху початку 60-х років, решта була захоплена польським політичним рухом, що готувався [80 а, с. 17]. На відміну від загалу хлопоманів, “російські” українофіли і близькі до них хлопоманикультурники (В. Антонович і К^о) не були сепаратистами: люблячи “свій” народ вони не думали відділяти його від Росії, не усвідомлювали необхідності політичного розриву з імперією. Всі їх мрії обмежувалися прагненням розвинути українську літературу і видавати для народу популярні книжки з ціллю більш успішного поширення знань серед нього. Польські хлопомани мріяли про об’єднання України з Польщею, а також Литвою (у щось на подобу Речі Посполитої Трьох Народів), не обмежуючи своїх претензій Дніпром, як цього хотіла й аристократія. Українофіли і польські хлопомани, за К. Михальчуком, ставилися одні до одних вороже. Українофіли поділяли вороже ставлення народу, головню селянства, щодо Польщі. Їх не могли привабити обіцянки польської революційної молоді – забезпечити, після об’єднання з Польщею, свободу віросповідання і української мови. Такі обіцянки їх ображали. Вони вважали диким, що жменька поляків, яка репрезентує привілейований стан, дозволяє собі розпоряджатися долею краю (щоправда, й аристократія не сприймала

діяльності хлопоманів). Також, українофіли, виховані на російській літературі, не поділяли ставлення до неї в середовищі польської молоді [80 а, с. 17]. Показово, що ключовими постатями руху хлопоманів, спершу єдиного, у якому поступово відокремлювалися різні течії, були особистості, які відіграли провідну роль у 1860-х і пізніших роках, як у польському, так і в українському суспільному житті, в тому числі й такі, яких неможливо віднести до якоїсь однієї нації. Серед таких ключових постатей нонконформістських угруповань студентського Києва були Л. Совінський, А. Хамець, В. Антонович, Т. Рильський та інші. Перші два взяли участь у Січевому повстанні. Важливо відзначити, що хлопомани-культурники не відкинули зовсім можливості підтримки антицарського повстання, але лише за умови, якщо його підтримав би сам простий люд – українське селянство. А воно, як відомо, залишилося холодним до закликів революціонерів, у т. ч. – польських хлопоманів. Відштовхувало Антоновича і компанію від участі у повстанні те, що їх радикальніше колеги-хлопомани пішли у повстання поруч із маєтною шляхтою Правобережжя. А це уже йшло врозріз із соціальною програмою хлопоманства. До того ж революційний засіб боротьби хлопомани відкинули як накинтий ззовні [53, с. 52]. Отже, вважаємо, що хлопоманія, на своєму першому етапі була спільною українськопольською, радше навіть польсько-українською течією, яка розкололася після розриву В. Антоновича і Т. Рильського та їх однодумців із польською (“українською”) студентською гміною і утворення української громади. Пізніше термін “хлопоман” і похідні від нього активно використовувалися Громадами. У Київській (“старій”) Громаді він навіть згодом набув іншого значення. Члени Старої Громади, за М. Драгомановим, поділялися на “українофілів” (націоналістів) і “хлопоманів” (що обстоювали інтереси українського селянства). Ці “хлопомани”, підкреслювали в українстві соціальний момент, хоч, за О. Мицюком, були не меншими націоналістами за “українофілів” [53, с. 53–54]. Після того як єдина хлопоманська течія зійшла з арени, її вплив на українолюбство як опозиційний соціокультурний рух (контркультуру) не припинився. Так, польсько-українські хлопомани були

першими, хто підживив і прискорив кристалізацію в Галичині народовецького руху (приблизно з 1861 р.). Молоді галицькі нонконформісти, майбутні народовці, утворили у Львові першу в Галичині громаду (1861), ідею якої приніс емігрант із Наддніпрянщини Володимир Бернатович з Одеси, колишній студент Київського університету і хлопоман, учасник перепоховання Т. Шевченка. Під псевдонімом “Кузьма Басарабець” він дописував до перших народовських видань “Вечерниці” і “Слово” [8, с. 17]. Ще значнішим був вплив іншого наддніпрянського хлопомана Павлина Свенціцького (1841–1876). Він був головним помічником редактора Костя Горбала у видаванні першими Показово, що згодом подібний двоподіл можна побачити й у Галичині – відповідно: народовці і радикали. галицькими народовцями-“вечерничниками” “науково-літературної часописі” “Нива”. Свенціцький виступав у “Руському народному театрі” під артистичним іменем “Лозовський”, а в літературних творах підписувався як “Павло Свій” або “Стахурський”. Для ознайомлення польського соціуму з українською літературою він видав 4 випуски збірника “Sioło” (1866–1867), де оригінальні українські твори друковано латинською абеткою (формальна ознака “польських” хлопоманів) або у польському перекладі. Також П. Свенціцький один з перших запропонував галицьким русинам уживати подвійну назву “українсько-руський”, на позначення єдності місцевих галицьких українців із українцями інших регіонів [8].

Таким чином, бачимо певну співпрацю представників різних українолюбних субкультур в українсько-польському соціокультурному просторі. Можливо, існували певні спроби осмислення, навіть усвідомлення спільності різних у часі й просторі нонконформістських україно- і народолобних проявів самими представниками цих субкультур. Так, у рукописному збірнику пісень, що залишився від “короля” балагулів А. Шашкевича, наряду із його власними творами, кількома обробками народних і двірських шляхетських пісень та творами Т. Шевченка, зберігалися й пісні козакофілів із Кримської війни і повстанців 1863 року. Можливо остання, твір “Razom”, належав до творчості середовища повстанців, близьких до

українськопольських хлопоманів. У рукописі її атрибутовано: “пісня Петра Горбковського, подоляка, котрий загинув під Мирополем на Волині в квітні 1863 р. в боротьбі з москалями. Музика С. Б.” [30, с. 138–139]. Очевидно, такі факти potwierджують, що спільний українсько-польський “контркультурний” простір існував, позаяк існував простір культурний.

Отже, бачимо, що українолюбство зароджувалося як альтернативний суспільнокультурний напрямок, що проявлявся у вигляді польсько-українських субкультур і навіть радикальних контркультурних рухів, що до того ж були переважно молодіжними. Згодом риси українолюбних субкультур простежувалися і в інших проявах організованого українства (Громади, народовство, радикальний рух, студентство). Те, що українолюбний (українофільський) рух був протягом довгого часу культурницьким і аполітичним пояснює його субкультурне походження. Очевидно не випадково такі нонконформістські соціокультурні рухи найяскравіше проявлялися у полікультурному просторі. Найбільш природним і тривалим у часі таким простором був українсько-польський.

3.2. Громадівський рух в Правобережжі

Громадівський рух значно вплинув на формування української культури та національної ідентичності у ХІХ столітті як через діяльність окремих своїх представників, так і створення українофільського руху.

Суперечливу епоху бездержавності української нації після поразки гетьманщини науковці почали досліджувати з українознавчих позицій лише після здобуття Україною незалежності. Обсяг непроаналізованого матеріалу ще великий. Однією із найактуальніших залишається проблематика українського націєтворення у ХІХ ст., яке не дарма називають добою романтичного відродження.

В умовах постійних утисків української культури з боку царської влади український рух ХІХ ст. започатковувався та розвивався, передусім, у різноманітних товариствах, гуртках, аматорських організаціях літературно-

мистецького, релігійного, народознавчого характеру серед нащадків козацької старшини, які чули спогади про гетьманщину від своїх дідусів та бабусь.

Але український рух продовжував розвиватись. Центр його діяльності перемістився в Південно-Західний край імперії, де Петербурзька громада започаткувала появу численних громад – напівлегальних об'єднань української інтелігенції, куди входили студенти, викладачі університетів, гімназій, письменники, лікарі, а також і ліберально налаштовані поміщики. Вони займалися переважно просвітницькою діяльністю, одночасно із ліквідацією неграмотності намагались також пропагувати національну культуру, співпрацювали із владою у культурницьких проектах, розвивали українську видавничу справу.

Сприяло розгортанню українського руху розширення в 1856 р. царською владою компетенції місцевої адміністрації в освітніх питаннях. Піклувальник Київського освітнього округу М. Пирогов дозволив відкрити в Києві першу в імперії недільну школу для дорослих, де була організована освіта рідною мовою. Недільні школи функціонували з жовтня 1859 р. до липня 1863 р., до Валуєвського циркуляра. “З 362 шкіл, які було відкрито в Російській імперії у 1859-1861 рр., більше сотні припадало на українські губернії” [37, с. 66]. Підручники для недільних шкіл писали Т. Шевченко та П. Куліш, учителями ставали члени українських громад.

У 1861 р. своя громада була створена в Києві. Більшість членів громади становили студенти Київського університету св. Володимира, які активно долучались до викладання у недільних школах. Були серед них вихідці із польської шляхти, які оголосили про свою українськість: історик В. Антонович, філолог П. Житецький, мовознавець К. Михальчук, етнограф Б. Познанський, фольклорист Т. Рильський. Громадівцями були етнографи П. Чубинський та О. Стоянов, статистик О. Русов та багато інших молодих інтелігентів, небайдужих до становища української культури. Їх називали “українофілами”. Основним завданням громадівці вважали просвітництво та розвиток національної культури. Київська громада, яка у 1862 р. нарахувала вже понад 200 членів,

тісно співпрацювала із Петербурзькою та іншими громадами, які були засновані у Харкові (П. Лобко, О. Потебня, А. Шиманов, В. Гнилосиров, В. Мова, Ф. Павловський, Д. Оробченко та ін.); в Полтаві (Д. Пиль іків, В. Кулик, О. Кониський, М. Жученко, Є. Милорадович та ін.); у Чернігові, де 1861-63 рр. виходив “Черниговский Листок”, громадівську діяльність проводили О. Тищинський, О. Маркович, Л. Глібов, Ст. Ніс, Д. Лавріненко, П. Борсук і інші [60, с. 32]. Члени громад, які переважно мали вищу освіту, вважали за свій обов’язок просвітити український народ, дати йому знання для усвідомлення та відстоювання своїх прав, роз’яснювали селянам земельну реформу, організовували недільні школи із спробами викладання українською мовою, видавали підручники та літературні твори, проводили концерти, ставили вистави на українську тематику.

Таке потужне піднесення українського руху не могло залишитись без уваги самодержавства. Незабаром, 20 липня 1863 р., міністром внутрішніх справ П. Валуєвим було видано циркуляр про заборону друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу зі зловісною великодержавною тезою – “малороссийского языка не было, нет и быть не может”. “Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище” [37, с. 67], – пише сучасний український історик Я. Грицак.

Було закрито недільні школи. Засуджено до заслання П. Чубинського, П. Єфименка, О. Кониського, Ст. Носа та багатьох інших. Український рух зазнав репресій, але не був знищений. З 1869 р. починається відродження діяльності Київської громади. Брала у її роботі участь переважно ті ж київські студенти, які подорослішали та стали професорами своєї “alma mater”. Змінились засади діяльності організації – громада стала таємною, вступ до неї був жорстко регламентованим: приймали до членів Громади кандидатів із закінченою вищою освітою за рекомендаціями та після ретельного обговорення, і лише одноголосно.

Відновлена Київська громада була не чисельною, але складалась із національної еліти – людей не лише високоосвічених, але й з незаперечним моральним авторитетом. Основну роботу виконували загалом близько 20 осіб. Найактивнішою була їхня діяльність у першій половині 1870-х рр., коли кількість постійних членів збільшилась до 70-ти осіб. У громадівському русі брали участь не лише українці, а також росіяни, поляки, євреї та представники інших національностей. Одним із таких громадівців був М. Зібер – видатний економіст і соціолог, доцент кафедри політичної економії Київського університету св. Володимира зі швейцарсько-українського роду. Громадівець О. Русов був росіянином. Його дружина, діячка українського руху С. Русова, була шведкою.

Громадівська молодь гуртувалася навколо М. Драгоманова та Ф. Вовка, поступово студенти почали організовувати свої гуртки в Києві та інших містах, вони проводили активну пропагандистську, освітню роботу, поширювали популярну літературу, яку отримували від Ф. Вовка (наприклад, “Про хліборобство”, “Хитрая механика”, “Про хвороби” тощо). Ці студентські організації здобули назву “Молода громада”, а Київську громаду стали називати “Старою громадою” [60, с. 32].

Хоча Стара громада й декларувала свою відстороненість від політичної діяльності, але не була осторонь тодішнього суспільного життя. Багато громадівців були причетні до діяльності земств та міського самоврядування, де активно відстоювали інтереси українства. Наприклад, член Старої громади В. Беренштам, єврей, учитель Кадетського корпусу, приятель сім’ї Драгоманових, у 1879 р. узяв участь у місцевих виборах і був обраний гласним Київської думи.

Найпотужнішою була українознавча діяльність старогромадівців. Вони долучались до роботи легальних наукових інституцій та спрямовували їх діяльність до вивчення українознавчої тематики. У січні 1873 р. частина старогромадівців увійшла до утвореного на базі історико-філологічного факультету Київського університету Історичного товариства Нестора Літописця. 13 лютого 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ

Імператорського російського географічного товариства, який фактично працював над вивченням історії, економіки та фольклору України і став легальним осередком київської Старої громади. Головою наукового товариства було обрано землевласника, відомого мецената та громадського діяча Г. Галагана. Ідеологом і координатором діяльності Південно-Західного відділу був П. Чубинський, який на відкритті виголосив наукову програму діяльності відділу. Метою проголошувалось наукове дослідження етнографії та статистики населення Південно-Західного краю, зокрема, української, польської та єврейської спільнот. Десять членів Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства були водночас членами Старої громади. Серед них: В. Антонович, М. Максимович, М. Драгоманов, П. Житецький, К. Михальчук та інші.

Активна участь старогромадівців у діяльності Південно-Західного відділу давала можливість проводити українознавчі дослідження легально. Крім того, суттєво збільшились видавничі можливості Старої громади за рахунок коштів Імператорського російського географічного товариства. Не менш суттєвим було також і розширення участі в українознавчих дослідженнях не лише науковців, але й широкого кола аматорів. У травні 1875 р. Південно-Західний відділ очолив В. Антонович.

Серед численних заходів, організованих старогромадівцями у Південно-Західному відділі, які суттєво вплинули на формування української національної свідомості та активізацію українського руху, варто назвати, наприклад, проведений у Києві в 1874 р. одноденний перепис населення, який засвідчив, що більшість киян є українцями. Також члени відділу взяли участь у роботі III Археологічного з'їзду у Києві, який був форумом наукових сил у галузі історії, археології, етнографії, мовознавства усієї імперії.

“Влаштувало цей з'їзд Московське археологічне товариство під головуванням відомого археолога графа О. Уварова, але до його організації притягнуто місцевих учених. На з'їзді була багата виставка української археології, влаштована В. Антоновичем, а також виставка українських мап та

гравюр. У з'їзді взяли участь 86 професорів та археологів Києва і 35 з інших міст України” [60, с. 32], як зазначає Н. Полонська-Василенко.

Видавнича діяльність Старої громади на початку 70-х років XIX ст. значно активізувалась. Було видано два випуски “Народных южнорусских сказок” (1869–1870); “Чумацкие народные песни” (1874), упорядковані І. Рудченком; “Исторические песни малорусского народа” в 2 томах (1874-1875), зібрані В. Антоновичем і М. Драгомановим. Також видано “Опыт русско-украинского словаря” М. Левченка. Громадівці багато зробили в підготовці та поширенні популярних видань для дітей і дорослих. У першій половині 1870-х рр. видали серію популярних книжок, присвячених історії, природі, господарству, культурі України. Найграндіознішим науковим здобутком громадівців стало видання “Трудов этнографическо-статической экспедиции” П. Чубинського в 7 томах у 1872–1878 рр.

Значення недовгого існування Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства (припинив своє існування після виходу Емського указу) неможливо переоцінити. Легалізація наукової українознавчої діяльності дозволила створити широку українознавчу фактажеву базу. Було значно посилено видавничу діяльність. Зрештою, чи не найголовніше, завдяки короткому існуванню Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства встигла народитись спільнота національно свідомої інтелігенції, яка, змінюючи форми своєї діяльності (чи започатковуючи “Просвіти”, чи засновуючи Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство у Києві, а пізніше і Всеукраїнську академію наук) не полишала цілеспрямованої роботи з формування української нації.

Досягненням, хоча й на короткий термін, для українського руху другої половини XIX ст. стало також і видання газети “Киевский Телеграф”, яку Стара громада придбала у 1875 р. Громадівці М. Драгоманов, О. Русов, Ф. Вовк, С. Подолінський, М. Зібер, Ю. Цвітковський увійшли до редакції газети, і таким чином змогли визначати редакційну політику видання. На шпальтах газети

стали проголошуватись українофільські та народницькі гасла, порушуватись економічні та соціальні проблеми, які цікавили більшість читачів. Тому “Киевский Телеграф” швидко перетворився на популярне видання, де друкувались серед іншого й матеріали з української старовини, були публікації українською мовою.

Але, як і в 60-х роках, піднесення українського руху незабаром спричинило посилення репресій з боку самодержавства. Поштовхом до репресій став так званий “Меморандум”, а фактично донос, що надійшов з Києва до Петербурга наприкінці 1874 р., де писалось, що українці хочуть вільної України у формі республіки “з гетьманом на чолі”. У серпні 1875 р. за наказом Олександра II було створено спеціальну комісію, завданням якої стала боротьба з українофільством. За рекомендацією комісії було вжито репресій М. Драгоманова. На знак протесту проти цього пішов з університету М. Зібер. У 1876 р., разом із Ф. Вовком та С. Подолинським, вони були змушені виїхати за кордон.

18 травня 1876 р. – видано Емський указ (що діяв до 1905 р., майже тридцять років) про заборону діяльності українських товариств, видання літератури, театральних постановок українською мовою. Припинялось видання газети “Киевский Телеграф”, було закрито Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства. В указі, серед іншого, заборонялось друкування та навчання українською мовою, навіть вчителів для південно-західних областей Російської імперії рекомендувалось набирати із росіян. У 1895 р. Емський указ було доповнено заборонаю дитячих видань українською мовою.

Стара громада була позбавлена можливості розбудувати націєтворення в попередніх масштабах, але, попри репресії, діяльності своєї не припиняла. З огляду на жорстоке переслідування політичної діяльності, Стара громада цього періоду зосередилась на розбудові української культури. Один із активних старогромадівців композитор М. Лисенко став засновником національної опери, а його двоюрідний брат, письменник і театральний діяч М.

Старицький – засновником національного театру. Громадівці влаштовували театральні вистави, концерти, літературні вечори.

Також Стара громада доглядала могилу Т. Шевченка, видавала його твори. Не припинялась українознавча діяльність. Виданням, що продовжило традиції “Основи”, став журнал “Киевская Старина”, який багато зробив для збереження та популяризації пам’яток української культури. З 1893 р. журнал став власністю Старої громади, редагувався В. Науменком. Протягом 25 років був єдиним українознавчим виданням на території Російської імперії. У російськомовному журналі друкувались і україномовні матеріали.

Стара громада прагнула перенести видавничу та наукову діяльність за межі Російської імперії через великодержавну шовіністичну політику царської влади. За ініціативою громадівців на кошти полтавської поміщиці Є. Милорадович-Скоропадської у 1873 р. у Львові було утворене Літературне товариство ім. Шевченка із друкарнею. Крім того, було створено “комітет дванадцяти”, який займався організацією видання безцензурного українського періодичного видання за кордоном. Кошти (12 тис. крб) на цей видавничий проект пожертвував старогромадivecь Я. Шульгин. Редагування закордонного друкованого органу Старої громади було доручено М. Драгоманову, який у Швейцарії організував видання україномовного збірника “Громада”. “Женевський гурток”, що сформувався навколо збірника, дав початок українському соціалістичному рухові. У 1886 р. через ідейні розбіжності з поміркованими громадівцями М. Драгоманов втратив фінансову підтримку і не міг продовжувати видання “Громади”. Поміркована позиція Старої громади була вимушеною через репресії самодержавства. Але українофільство старогромадівців не стало перешкодою до зародження та формування політичних націоналістичних організацій, започаткованих у подальшому молодим поколінням, серед якого були й прямі нащадки старогромадівців. У 1900 р. в Харкові студентська громада, куди входили Д. Антонович (син В. Антоновича) та М. Русов (син О. Русова), заснувала Революційну Українську Партію, яка висунула гасло “Самостійної України”.

Висновки до розділу

Отже, хлопоманський рух під впливом ідей Заходу проявився спочатку серед освіченої молоді, зокрема студентів університету Святого Володимира в Києві, які належали до польських або давно сполонізованих українських шляхетських родин, але внаслідок народницького світогляду почали відмовлятися від соціальної й культурної солідарності зі своїм станом і намагалися зблизитися з місцевим українським селянством.

Усвідомивши, що варто служити тому народові, серед якого живеш, вони переходили в православ'я, відмовлялися від підтримки польського руху, відійшли від польських студентських організацій і заснували українську громаду. Почали говорити й писати українською, брати участь у селянських святах, вдягалися в народний одяг, вживали селянську їжу, вели селянський спосіб життя, родичалися і навіть одружувалися з селянками. Так вони підкреслювали, що визнають існування українського народу. Вони не визнали польських історичних претензій на українські території та оголосили діяльність польських повстанців в Україні безглуздою. Підкреслення аполітичності впливало з переконання, що насамперед слід піднести освіту й культуру народу. Тому хлопомани діяли легально, щоб не наразитися на закиди в революційній діяльності.

Старогромадівці не лише змогли зберегти досягнення українофільського періоду українського руху, але й дали можливість новому поколінню українських патріотів формуватись у середовищі української культури. Загалом, внесок Київської Старої громади в українське націєтворення був надзвичайно вагомим. Було засновано українську історію та етнографію, з'явилась українська опера, театр почав показувати на сцені українське життя. Але найсуттєвішим є формування завдяки громадівському руху все більш чисельної спільноти українських патріотів.

РОЗДІЛ IV. НАСЛІДКИ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ ДЛЯ ДЛІА ПОЛЬСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ

4.1. Асиміляційна політика царизму в Правобережній Україні як засіб дискридитачії польського й українського визвольних рухів

Модернізація Російської держави упродовж XIX ст. була тісно пов'язана із розбудовою нових імперських структур, що відповідало стратегії інтеграції всіх територій до загального імперського ядра. Особливістю цього процесу стала паралельна історикоправова легітимація нового простору держави, обґрунтування геополітичних претензій на території, включені до складу Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Важливу роль у цій стратегії відіграла громадська думка. Саме їй відводилося “почесне завдання” інтелектуального мапування імперського простору.

Ставлення російської громадськості до суспільної діяльності поляків, як і до “польського питання” у цілому, зазнало еволюції, головним чинником якої стала націоналізація російської самосвідомості. Каталізаторами цих процесів виступили поразка Росії у Кримській війні 1853-1856 рр. та реформи Олександра II. Польське Січневе повстання 1863-1864 рр. стало випробуванням потужностей істеблїшменту у питанні мобілізації російської громадськості й об'єднання із владою проти “польської інтриги”. Як стверджує Ю. Земський, ця мобілізація була проведена доволі успішно: “Вступивши на шлях націоналізації, імперська влада досить швидко й успішно почала підпорядковувати собі російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія “заговорила” з російською громадськістю мовою “Вітчизни, яка в небезпеці”, імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і цим самим внесла розкол у єдність громадянського руху у Росії. Російській владі словами та діями “пронародно”-російського забарвлення вдалося прихилити на свій бік російську

громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську” [50].

Одним із механізмів проімперської націоналізації росіян стала політика демонізації поляків, механізми якої ґрунтовно проаналізовані у дослідженні Н. Сабадаш. Авторка стверджує, що державницька позиція щодо “польського питання”, перебіг Листопадового повстання та російсько-польської війни 1830-1831 рр. широко висвітлювалися у періодиці. За результатами ознайомлення з офіційними документами (маніфестами, відозвами, указами тощо), а також листування та перекладних статей дослідниця дійшла висновку про тематичну та мотиваційну тотожність друкованих матеріалів. Якщо спочатку в інформаційний простір впроваджувалася думка, що повстання – це “мерзенний бунт, змова, заколот”, розпочатий купкою “легковажних юнаків”, згодом, “у міру приєднання до повсталих все більшої частини польських військ саме повстання вже не могло бути названо місцевим бунтом проти влади. Польський народ був представлений як такий, що помиляється, обманутий і навіть заляканий” [50, с. 188].

Дослідниця дійшла висновку, що за допомогою визначеної фразеології забезпечувалася однорідність інформаційного простору. Весь друкований матеріал та оцінки перебували у межах антитези “свій – чужий”. Польський табір і його представники, тобто “чужі”, оцінювалися негативно. Все, пов’язане із семантичним полем “свій”, отримувало позитивну оцінку [50, с. 188]. У публічному просторі поширюється образ поляка як підступного, улесливого, самозакоханого “ворога”, який заважає проведенню прогресивних реформ», зніціюваних урядом і турботою царя про “свій народ” у “нашій Вітчизні”. Характеризуючи технології формування громадської думки, її націоналізації та згуртування навколо урядової політики, Ю. Земський зазначає: “Отже, ворога визначено, вся пропаганда запрацювала проти нього, і вже неважливо було, чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що “все суспільство”, очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу... продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія націоналізувала

свідомість “справжніх русскіх” для боротьби із ворогами “Вітчизни” – імперії [50, с. 188].

Скориставшись досвідом мобілізації громадської думки періоду Листопадового повстання 1830-1831 рр. влада згодом неодноразово застосовувала випробувані механізми для згуртування громадськості навколо урядової політики стосовно “польського питання”. Важлива роль у цьому відводилася полеміці на шпальтах періодичних видань. Так, у 1843 р. у варшавській газеті “*Dziennik Krajowy*” вийшла критична стаття, присвяче-

на аналізу праць М. Грабовського “Літературна кореспонденція” та 2-го тому “Мішаніни” Г. Ржевуського, виданих у Вільно. Автор критики розмежовує завдання газетних і політико-літературних журнальних публікацій. Він зауважує, що газетні видання повинні інформувати маси, бути зрозумілими та правдивими. Водночас автори політико-літературних журналів покликані формувати громадську думку: якщо твір “гідний уваги, слід звернути на нього увагу публіки”, якщо твір видатний – “підготувати для нього могутніми, але простими словами” доступ до простих людей і “голосним схваленням провести до сердець мас”, але у випадку шкідливості, “отруйності” висловлюваної думки, слід “висловлюваннями відрази, презирства” запобігти поширенню її, “щоби не отруїла спокій голови та серця” [40, с. 14].

Автор “*Dziennika Krajowego*” засудив М. Грабовського та Г. Ржевуського за угодовську позицію стосовно Санкт-Петербургу, за зраду національних інтересів [24].

Останню крапку у полеміці довкола видань М. Грабовського та Г. Ржевуського поставило втручання офіційних органів і заборона видання “*Dziennika Krajowego*” через звинувачення видавців у прихильності до “польської справи” та “намірах догодити полонізму” [40, с. 14].

Підсумовуючи результативність урядових стратегій “деполонізації”, Л. Горизонтов відзначає: “найважливішими критеріями ефективності політики у польському питанні були... її здатність сприяти вирішенню загальноімперських

проблем і рівень відповідності об'єктивним історичним процесам. В обох відношеннях слід констатувати переважно негативний досвід” [40, с. 14].

Отже, можемо зробити висновок, що використання імперським істеблішментом публічного простору для легітимізації урядової політики у “польському питанні” упродовж XIX ст. відбувалося у контексті націоналізації громадської свідомості росіян. Залучення інтелектуалів і громадськості для обґрунтування стратегій деполонізації західних регіонів Російської держави сприяло формуванню ціннісно-світоглядних засад нової національно-імперської ідеології.

Розбудова державних інститутів відповідно до вимог часу, трансформація імперського публічного простору вимагали ширшої підтримки з боку освічених верств суспільства. Упродовж 50-х – 60-х років XIX ст. відбулася еволюція суспільно-політичної та громадської думки стосовно “польського питання”, зумовлена застосуванням владою нових стратегій у сфері публічної комунікації. Вдаючись до технологій демонізації поляків, перетворення їх на внутрішніх ворогів Вітчизни й актуалізації патріотичних настроїв громадськості, Санкт-Петербург сформував сприятливе середовище для реалізації урядових програм остаточної інтеграції західних регіонів до імперського простору та знищення залишків суверенітету Королівства Польського після придушення Січневого повстання 1863-1864 рр. У результаті реалізації цієї політики громадський рух, спрямований на збереження національної та соціокультурної ідентичності поляків у Російській імперії, опинився поза межами легальної суспільної діяльності, що негативно вплинуло на процеси польського націотворення модерної доби.

4.2. Взаємовплив польської та української суспільної думки та формування нового покоління громадсько-політичних діячів

Правобережна Україна до другої половини XIX ст. була, коли говорити про суспільну еліту, пануючу культуру, освіту, громадсько-політичні настрої, всуціль польським регіоном. Верхівка його (великі та середні землевласники,

дрібна шляхта, почасти міські обивателі, римо- і греко-католицьке духовенство) мислила категоріями відродження “Історичної Польщі”, а отже йшлося про включення до такої держави і земель Волині, Поділля, Київщини та Брацлавщини. Лівобережжя практично не мало поляків серед провідної верстви. Більше того, культивувалося різке антипольське скерування суспільної opinii. Як могло бути інакше, коли серед землевласників Полтавської й Чернігівської губерній переважали колишні нащадки козацької старшини, які у війні з Польщею протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. зрештою визнали російську зверхність.

“Історія Русів” – програмний документ української ірреденти першого козацько-автономістичного періоду визвольного руху, що стосувався передусім земель Гетьманщини і, полемізуючи з російською історичною думкою, яка прагнула розчинити Лівобережну Україну в російському морі, відстоював українську самобутність. Польська сторона розглядалася як історичний ворог. З нею, на думку лівобережців, не було чого полемізувати. І все ж таки навіть на козацьких в якихось моментах життя автономістів впливало польське оточення. На думку Я. Дзири, Г. Полетика свого сепаратизму набрався під час навчання у Віленському університеті [108].

Кирило-мефодіївці, власне, так само у переважній більшості були лівобережцями, хіба за винятком Т. Шевченка – нащадка південно-київської козацької верстви. Власне, ідеал слов’янської федерації народів так само можна розглядати як іманентну властивість ідеології Гетьманщини ще від часів “Синописа” Інокентія Гізеля. Бо йшлося передусім про федерування народів православного Сходу Європи, що випливало з традицій візантійського універсалізму північної ойкумени Другого Риму. Кирило-мефодіївці ствердили існування рівноправного з росіянами українського народу, проте проблеми етнографічного розмежування двох націй вони не ставили. Ця проблема постала на першому етапі національно-визвольного руху, у 1830-1840-ві роки в працях етнографів і поетів та письменників романтиків (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров), а науково завершена на другому етапі, в 60-х – початку

90-х рр. XIX ст. у діяльності Київської громади (творчості В. Антоновича і М. Драгоманова) [34].

Вже кирило-мефодіївці перенесли центр українських аспірацій з Харкова до Києва, і це було пов'язано з постановням Київського університету. Проте все ж сам університет мало спричинився до діяльності братчиків. Так, багато з них там вчилося, але на момент арешту з ним найбільше пов'язаний був Микола Костомаров – ад'юнкт по кафедрі руської історії, та Тарас Шевченко – художник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

І цьому є своє пояснення. У 30 - 60-ті роки університет Св. Володимира був польським навчальним закладом. Професура, особливо гуманітарного й природничого циклу, в перше десятиріччя існування більше ніж наполовину складалася з викладачів колишнього Кременецького ліцею і була відома своїми патріотичними настроями. Студенти й викладачі української та російської національності становили не більше десяти відсотків від усього студентсько-викладацького складу. З професорів “російських” ледь чи не самотнім у перші роки ректорування був М. Максимович. Перші томи “Архива Юго-Западной России”, над яким працювала Київська археографічна комісія, були зустрінуті польським студентством надзвичайно вороже, оскільки вони вибивали ідеологічний ґрунт з-під ніг польського панування на Правобережній Україні. Головний редактор професор Микола Іванішев одержував постійно анонімні погрози про замах на життя за нібито протипольську діяльність [34].

Усі студенти Київського університету за територіальною ознакою (волиняни, подоляни, мешканці Київщини) розподілялися за гмінами – громадами. І саме з цих гмін вийшла та молодь, яка незабаром склала українську громаду в Києві. Отже, як бачимо, сама форма існування інтелектуальних осередків національного руху мала певну польську модель.

Польське студентство Києва вже з кінця 50-х років XIX ст. Розпочало конспіративну підготовку до повстання, яке вибухнуло в етнічних межах Польщі та у Правобережній Україні в 1863-1864 рр. Запобігти цим приготуванням російському урядові було надзвичайно важко. Не лише

університет, а й Київ у культурному сенсі був принаймні на добру половину польським містом[34].

Магістратський Поділ вважався власне залишком староукраїнського міста, яке тоді агонізувало. Поволі вмирали традиції міського самоврядування, керівництво органів міського самоврядування потрохи замінювалося російськими купцями- старообрядцями, а старі міщанські роди активно російшилися. Останній в'їт навіть переїхав з Подолу на Печерськ, де тоді почало вирувати активне адміністративно-господарське життя. Чиновництво й військовий прошарок складали вже росіяни, які мешкали переважно на Печерську. Між тим аристократичні Липки порівну ділили російська й польська аристократія з новими переселенцями-німцями. Тут розташовувалися міські помешкання магнатерії: Потоцьких і Браницьких. На Хрещатику величезний будинок збудував Юзеф Понятовський – маршалок Київської губернії. Саме його будинок став у майбутньому домом дворянського зібрання Київської губернії. Театральне життя Києва майже виключно було представлено польськими мандрівними труппами. Вулиця Костельна з Олександрівським костелом була центром польської ділянки Києва. Напередодні повстання 1863 р. тут постійно відбувалися маніфестації польської молоді, знаходили розкидані польські революційні прокламації. Чималенько поляків мешкало й у “Новому Строєнні”, навколо університету Св. Володимира. Вони здавали приміщення для студентів університету.

Пізніше поляки перемістилися в район Великої Васильківської, де вже у другій половині ХІХ ст. відкрилася четверта російська гімназія, в якій найбільше навчалося якраз київських поляків. А на межі століть в цьому місці розпочалося будівництво нового Миколаївського костелу. У цей час економічно поляків було витиснено з центральних вулиць Києва. Проте до самої революції залишалися польські культурно-промислові заклади: книгарня й книжковий склад з бібліотекою Л. Ідзіковського – найбільший подібний заклад Києва (у ньому налічувалося 200 тисяч книжок); палітурня Марцинчика,

будівельна фірма відомого архітектора В. Городецького, редакція газети “Dziennik Kijowski”[5].

Сьогодні це важко собі уявити, але навіть напередодні визвольних змагань, коли відносна кількість поляків серед київського населення у кілька разів зменшилася, в місті все одно нараховувалося від 25 до 40 тисяч представників цієї нації. Їхня ж частка серед так званих вільних професій, а також міських домовласників взагалі була достатньо відчутною, й доходила майже до десяти відсотків серед київської людності. Поляки мали в Києві два значних розмірів костели (а до 60-х рр. ХІХ ст. був ще й домовий костел в будинку університету), приватні школи (гімназія Перетяткевич). Щоденна газета “Dziennik Kijowski” вірно стояла на засадах забезпечення прав посідання поляків на Правобережній Україні, протиставляючись і російському великодержавництву в Україні, й українському визвольному рухові.

Звичайно, Києву важко суперничати з Галичиною (Львовом), Волиню чи Поділлям, коли говоримо про внесок місцевих поляків до скарбниці всепольської культури ХІХ–ХХ століть, та й Київ був рідним містом для таких знакових постатей, як Я. Івашкевич, король російського шансону, зросійщений поляк О. Вертинський; з Київщини походили історики О. Яблонівський, Е. Руліковський, Ф. Равіта-Гавронський (родом був зі Східного Поділля, але навчався у Першій київській гімназії та університеті – активний речник “Історичної Польщі”. Тут жив і працював відомий видавець Л. Радзимінський, художники П. Сведомський та В.Котарбинський, в Київському університеті професорували ботанік світової слави Вілібальд Бессер, юрист професор Олександр Міцкевич – рідний брат класика польської літератури.

Майбутній лідер Старої київської громади Володимир Антонович серед польської спільноти університету користувався надзвичайною повагою. Його не лише вважали своїм, а й сприймали як одного з лідерів польського студентського руху в Києві. Тому-то таке враження на польське громадянство краю справила відмова В. Антоновича та його товаришів брати участь у повстанні. У своїй відомій “Сповіді” В. Антонович сформулював кредо

спольщеної верстви Правобережжя – повернення й служіння українському народові. Так постало відоме хлопоманство, з якого на початку 60-х рр. виросла Київська громада. Найактивнішою її частиною були колишні “поляки” Володимир Антонович, брати Рильські, Кость Михальчук, Борис Познанський, Осип Юркевич [5].

Саме в Старій київській громаді здійснився ідеал підросійської соборності представників її регіональних еліт. Поруч з вищезгаданими “поляками” тут були полтавці М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, О. Левицький, П. Косач, Олена Пчілка, М. Драгоманов, П. Чубинський (Переяславщина тоді була історичною Полтавщиною), представники Київщини І. Нечуй-Левицький, І. Каманін, О. Андрієвський, брати Ф. і П. Лебединцеви, В. Доманицький, С. Єфремов, чернігівці І. Шраг, О. Лазаревський, М. Василенко, подоляни Н. Молчановський, О. Лотоцький, представники Одещини Є. Чикаленко, І. Липа й М. Комаров (хоча за походженням був уманець, тобто “киянин”). Проте провідні ідейні напрямки викристалізували передусім “поляки” вихідці з учительської інтелігенції й дрібноземельної шляхти.

В. Антонович і його товариші хлопомани провели ідейне розмежування з російською імперською національною ідеєю. Те, на що не наважилося покоління кирило-мефодіївців, яке постійно залишало зв’язок із “загальноруською” культурною спадщиною, наважилися здійснити шістдесятники. Однак і для них були характерні також хитання у бік всеросійської спільності. Спостерігалось це у П. Житецького, М. Драгоманова, В. Науменка та взагалі у переважної більшості громадівців. Лише поляк за походженням і вихованням В. Антонович був послідовним українським культурним сепаратистом, хоча й майже не писав українською. Превалюючою мовою його живого спілкування й наукового письма була якраз російська.

Мешканці Правобережної України, перебуваючи через польську культуру під цивілізуючим впливом Європи, були куди більше схильні в ментальному сенсі, за словами В. Липинського, відриваючись від Польщі, не втопитися у російському морі, ніж мешканці Лівобережної України, Слобожанщини й

Півдня. Під цим кутом зору зовсім не випадковим виглядає правобережно-київське походження Т. Шевченка.

З появою старогромадівського органу “Киевской старины” правобережці захопили в ній на перших порах провід, закладаючи через історіографію підвалини “сепаратистичної” суспільної думки, яка висловлювалася у статтях В. Антоновича. Та зі смертю Феофана Лебединцева редакція перейшла до рук лівобережців, де визначальною постаттю був чернігівець О. Лазаревський. Для останнього Володимир Боніфатійович був “занадто поляком”. Власне, від кінця 80-х років XIX ст. вимальовуються два головних напрями в громадівському русі. Один сповідував політичне культурництво, його речниками були В. Антонович і О. Кониський, другий – антикварне культурництво, за яким ішла більшість старогромадян і яким кермували В. Науменко й І. Лучицький [6].

Близькими до українських хлопоманів була досить потужна течія української школи в польському письменстві. Їхня співпраця з українцями розпочалася ще в першій третині XIX ст. Деякі з них навіть писали україномовні вірші. Знаковими ж постатями українсько-польської згоди, яка визнавала, у різній мірі й формах, право українського народу на свою політичну окремішність, стали П. Свенціцький (Павло Свій), М. Чайковський (Садик-паша), М. Грабовський та ін.

Низка учасників польського повстання, друзів В. Антоновича та його товаришів, 1863 року, емігрувавши до Галичини, влилася у життя Австро-Угорської імперії. За чверть століття вони спонукали польські кола до польсько-української угоди, відомої як політика “нової ери”. За всіх упереджень, характерних для імперських націй, поляки пішли для українців на такі поступки, на які так і не згодилися піти росіяни до 1917 р. Українці одержали кілька кафедр у Львівському університеті. З них, власне, й розпочалася новітня українська наука. Це дозволило розвинутися й прообразу Української академії наук – Науковому товариству імені Т. Шевченка під проводом Михайла Грушевського [34].

Правобережна Україна наприкінці XIX століття стала місцем ще одного феномена українського визвольного руху – українізації польської землевласницької верстви. Вона програвала війну за землю царському уряду, який протегував російському землеволодінню в Київській, Подільській і Волинській губерніях, і це сприяло у психологічному сенсі пошуку своєї спільності з землею, на якій жила автохтонна людність.

Лівобережне старшинське українське панство у цей час активно російшилося. Вироджуються роди, які в середині XIX століття виступали меценатами української культури. Припиняється рід сокиринських Галаганів. Одному з остзейських Ламздорфів дають приставку Ламздорфи-Галагани, аби хоч у прізвищі зберегти колись знаменитий рід. Качанівські Тарновські вигасають, і їхню знамениту садибу купляють цукропромисловці Терещенки. Подібна біда нависає над Капністами, Горленками, Милорадовичами, Білозерськими та низкою інших родів. Як тут не побачити паралелі з XVII ст. – початком занепаду знаменитих українських родів Острозьких, Вишневецьких, Збаразьких, Корецьких, що переходили на католицизм. Нащадки козацької старшини вже після російської революції 1905 р. ворожо поставилися до національного відродження. Видатний генеалог Вадим Модзалевський, працюючи в Чернігівському дворянському зібранні, боявся зізнаватися, що він друкується в історичному журналі “Україна”, тому подавав туди статті під псевдонімами, інакше він відразу позбувся б посади.

Дещо інша ситуація склалася на Правобережжі. Не лише дрібні дідичі, а й великі землевласники зацікавилися українською справою.

Висновки до розділу

Січневе, як і Листопадове, повстання стимулювало розвиток полонофобських настроїв у Російській імперії. В Україні ця полонофобія мала свою специфіку. Царизм сприяв культивуванню тут козацького міфу, надаючи йому антипольського спрямування. Показовою в цьому плані була історія створення відомої повісті “Тарас Бульба” Миколою Гоголем. Твір цей, що був

написаний незадовго після Листопадового повстання, мав відверто антипольський характер. Його редагував особисто сам цар Микола I. Останній також надав чималу фінансову підтримку авторові “Тараса Бульби”. Однак культивування козацького міфу мало небажані для самодержавства наслідки. Воно сприяло розвитку українського руху і національної свідомості. Так, твір “Тарас Бульба” став настільною книжкою українофілів. Показовим тут є вірш “Гоголю” Тараса Шевченка, де автор звертається до образів “Тараса Бульби”, сприймаючи їх як “українську славу”. Цікаво, що приводом для ухвалення Ємського указу став український переклад “Тараса Бульби”, в якому слова “русскій” були замінені на “український”. І тому наприкінці повісті, де говорилося про “русского царя”, раптом з’явився “український цар”. Це, звісно, було трактоване царськими чиновниками як український сепаратизм.

Загалом можемо зробити висновок, що Січневе повстання для українського руху та української культури мало непрості наслідки. Викликані ним репресії російського самодержавства вдарили не лише по поляках, а й по українцях, призвівши до величезних втрат для останніх.

ВИСНОВКИ

Дослідження суспільно-політичної активності поляків на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст. дозволяє зробити висновок про особливий статус регіону, якому були притаманні поліетнічність і мультикультуралізм. Регіональна політика самодержавства характеризувалася спробами реалізації різних урядових стратегій інтеграції, в основі яких була модерна доктрина національного імперського простору, що, у свою чергу, позбавляло місцеве польське, українське, єврейське населення суверенних національних прав.

Історія суспільно-політичної діяльності поляків та українців у межах Російської імперії знаходиться у центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних вчених, оскільки є складовою імперських модерних політико-правових, соціокультурних і соціально-економічних трансформацій. Генезис польського руху став відповіддю на загрози збереженню національної ідентичності в умовах реалізації націоналістичного імперського проекту, в основі якого було сприйняття Наддніпрянщини як історичного простору Російської держави.

Характерними особливостями царської політики після приєднання Правобережної України до Російської імперії стала русифікація польського етносу, як і українського. Деполонізація краю мала на меті зменшення впливу польських землевласників у всіх сферах життя. Антипольські заходи, перш за все, стосувалися обмежень в землеволодінні та землевпорядкуванні, в усуненні поляків від управління державними і громадськими справами, забороні займати державні посади, неможливості розвитку національної освіти і культури. Репресії відбувалися і щодо католицького духовенства, яке розглядалося як основна сила у збереженні віри і релігії, що загрожувала існуванню і зміцненню православ'я на цій території. Факти і документальні матеріали, що відносяться до цього періоду, переконливо підтверджують, що репресивна політика російського уряду щодо поляків, сприяла активізації специфічних форм і методів польського суспільно-політичного руху. З другої половини ХІХ ст. до початку буржуазно-демократичної революції 1905 р. переважали нелегальні

форми діяльності у вигляді гуртків, об'єднань, таємних шкіл з вивчення польської мови, літератури та історії Польщі.

Вся сукупність фактичного матеріалу підтверджує, що поляки Правобережної України у другій половині XIX ст. представляли собою добре організовану національну групу, яка займала передові позиції в соціально-економічному і політичному житті регіону. Змістом суспільно-політичного розвитку польського населення була національно-визвольна боротьба, яка у другій половині XIX ст. після поразки повстання 1863 р. набуває нових форм і методів. Репресії проти учасників повстання, соціально-економічні зміни у житті зумовили також зміну ідеології учасників суспільного руху, започаткували нові його напрями і течії.

Січневе повстання 1863–1864 рр. у польській історіографії розглядається передусім як факт польської історії. А на той факт, що це повстання мало стосунок до української історії, практично не звертається уваги. На жаль, те саме можемо сказати про історіографію українську. Однак неупереджений аналіз фактів дає підстави твердити, що Січневе повстання стало важливим чинником, який справив помітний вплив і на український національний рух, і на українську культуру.

У той же час польське співтовариство Наддніпрянщини намагалося не тільки відстояти своє право на збереження національної ідентичності, але й зберегти комунікативний простір з поляками Царства Польського та інших територій колишньої Речі Посполитої. Саме суспільно-політичні та культурно-просвітницькі ініціативи ставали тим фундаментом, на якому формувалися принципи взаємодії та національної консолідації поляків в умовах бездержавності та репресивної політики держав, до складу яких входили польські землі.

Скориставшись повстанням для посиленого зросійщення краю, Петербург зміг мобілізувати для досягнення мети такі фактори, як православ'я та тривала участь українців у розбудові російської державності. Місцеве православне населення розглядалося як різновид росіян і ця ідея досить довго та успішно

обслуговувала імперію. Польське Січневе повстання 1863 р., попри те, що його воєнна фаза не набула розмаху на території України, верховна влада повною мірою використала для перерозподілу земельних ресурсів, котрі перебували у власності місцевих поляків.

Попри певну участь українців у Січневому повстанні, представники їхньої культурної еліти, зокрема, колишні члени Кирило-Мефодіївського братства, Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш, загалом стримано поставилися до нього. На це було чимало причин – негативні стереотипи в середовищі українців щодо поляків, невизначеність керівників повстання щодо вирішення українського питання, жорсткий контроль за діячами українського національного руху з боку урядових структур.

Але, незважаючи на стриману позицію українських діячів, Січневе повстання викликало хвилю репресій проти них. Царський уряд, який мав проблеми з польським національним рухом, зрозуміло, не хотів мати таких проблем з українським рухом. У зв'язку з цим було ухвалено Валуєвський циркуляр.

Логічним продовженням Валуєвського циркуляру став Ємський указ 1876 р., підписаний імператором Олександром II. Це вже був офіційний документ, яким заборонялося видання українською мовою (за винятком історичних документів та художніх творів). Також указ забороняв на цій мові ставити вистави й проводити вечори. І Валуєвський циркуляр, та Ємський указ діяли до 1905 р. Вони стали сильним ударом по українській культурі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796-1916 рр.

оп. 65.

1. Спр. 22. Справа про звільнення голови і чиновників Подільської палати кримінального суду Бенькевича, Венцковського, Раковського, Хмельовського, підозрюваних у політичній неблагонадійності, 17 арк.
2. Спр. 25. Справа про надання прав губернаторам призначати і звільняти повітових ісправників та їхніх помічників у Південно-Західному краї. 18 грудня 1863 р. – 28 грудня 1865 р. 102 арк.
3. Спр. 86. Справа про звільнення з посади депутата Бердичівської квартирної комісії Гембицького В., підозрюваного в політичній неблагонадійності. 7–12 вересня 1864 р., 3 арк.
4. Спр. 84. Справа про порядок заміни службовців римо-католицького віросповідання у митних установах Південно-Західного краю на чиновників росіян. 30 жовтня 1871 р. – 4 березня 1872 р., 10 арк.

Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів

5. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. Київ : Либідь, 1995. 816 с.
6. Антонович В. Записка в справі обмежень української мови // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. С. 153–158.
7. Антонович В.Б. Автобіографічні записки. Уривки // Київська старовина. 1993. № 4. С. 100-106.

8. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ : Смолоскип, 2004. 528 с.
9. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). К. Київ : Либідь, 1991. С. 461–558.
10. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х-середина 1880-х рр.) [Текст] : зб. док. / НАН України, Хмельниц. нац. ун-т, Поділ. осередок Ін-ту укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського ; авт.-упоряд., передм., комент. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький : ХНУ, 2007. 127 с.
11. Михайло Драгоманов : Документи і матеріали : 1841–1994. Львів, 2001. 731 с.
12. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : [у 3 т.] / [упорядник : В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. 1997. 447 с.
13. Памятная книжка Волынской губернии. Житомир: Волынский губ. стат. ком., 1888. 368 с.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Киевская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого. СПб.: 1904. Т. 16. 287 с.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Подольская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого. СПб.: 1904. Т. 32. 285 с.
16. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів

ЩІАК України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.

Законодавчі акти

17. Закон № 37227. О разрешении иметь в Дежурствах некоторых Начальников губерний Старших Адъютантов в штаб-офицерских чинах до Подполковника включительно // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-ІІ). С. Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1863. Т. XXXVI. Отд. 2. с. 138.
18. Закон № 37328. О правилах на случай объявления каких-либо местностей Западных губерний на военном положении // ПСЗРИ-ІІ. С Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1863. Т. XXXVI. Отд. 2. с. 225-226.
19. Закон № 37370. О представлении Главным Начальникам Западных губерний права предавать военному суду, по Полевому Уголовному Уложению, виновных в беспорядках, подавших повод к объявлению каких-либо местностей в военном положении и приводить приговоры о них в исполнение немедленно // ПСЗРИ-ІІ. С. Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1863. Т. XXXVI. Отд. 2. с. 251-252.
20. Закон № 38452. Высочайше утвержденное Положение о Главном Управлении войсками входящими ныне в состав 1-й Армии // ПСЗРИ-ІІ. С Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1865. Т. XXXVII. Отд. 1. с. 660-664.
21. Закон № 38622. О производстве в 1863 году рекрутского набора с обеих полос Империи // ПСЗРИ-ІІ. С. Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1865. Т. XXXVII. Отд. 2. с. 174.

Періодичні видання

22. Лычков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. 1905. С. 317-366.
23. Позанский Б. 1885. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г. Киевская старина. Том XIII. Київ: с. 450; 455.

Наукові видання, монографії, статті

24. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років // Київська старовина. 1998. №2. С. 28-49.
25. Баженова С. Є. На шляху до реалізму. Історія України в творчості представників “української школи” в польській літературі 40-90-х років XIX століття. Кам’янець-Подільський : Кам-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. 160 с.
26. Бачинська О. Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці // Чорноморська минувшина: записки відділу історії козацтва на Півдні України. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 151–158.
27. Бендюг В. Польське повстання 1863 року очима православних авторів XIX сторіччя [Електронний ресурс]. URL : <http://h.ua/story/97423/> (дата звернення 12.09.2023)
28. Бовуа Д. Міф «східних окраїн» або як йому покласти край // ПРОСФОНИМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. № 5. С. 131.
29. Бовуа Д. З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – початку XX ст. // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів: [б.в.]. 1994. Ч. I. С. 171-176.
30. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.): монографія. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 184 с.
31. Борисевич С. Законодавча реакція російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р. // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 126–143.
32. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Житомир: Видавництво ЖДУ, 2004. 168 с.

- 33.Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення; пер. з англ. С. Грачової. Київ : Критика, 2004. 463 с.
- 34.Гирич І. Вплив польської суспільної думки на українських громадсько-політичних діячів (XIX – початок XX ст.). URL : <https://kps.philology.knu.ua/article/view/714/577> (дата звернення 24.09.2023)
- 35.Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской по-литики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.): Монография. М.: Индрик, 1999. 272 с.
- 36.Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах // Український гуманітарний огляд. Київ, 2000. Вип. 4. С. 11-33.
- 37.Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: [навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, Випуск 10 141 ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
- 38.Громакова Н. «Боротьба за душі»: польсько-російське протистояння в освітній сфері у другій половині XIX – на початку XX ст. // Дриновський збірник, 2018. Т. 11. С. 270-276.
- 39.Громакова Н. Польський національний рух у Правобережній Україні: регіональна специфіка // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 198-211.
- 40.Громакова Н. Ю. «Польське питання» у російському публічному просторі XIX ст. // Емінак. 2016. Т. 3. Вип. 2(14). С. 11-16.
- 41.Громакова Н. Ю. «Польське питання» як чинник європейської політики на початку XIX ст. // Збірник наукових праць ЛОГОС, 2021. Т 3. С. 122-126.
- 42.Громакова Н. Ю. Становище польської людності Правобережної України в умовах модернізації імперського простору (друга половина XIX – початок XX ст.) // Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські

- етнографічні читання: Збірка наукових праць за матеріалами конференції. Одеса, 2017. С. 99-112.
- 43.Гудь Б. Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення. Вступ до проблеми // Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія. За редакцією Ігоря Кривошиї та Норберта Моравца. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2014 . С. 6-25.
- 44.Гудь Б. Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 6–25.
- 45.Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України. Київ : Арій, 2012. 336 с.
- 46.Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі; пер. з англ. П. Таращук. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
- 47.Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990; пер. з пол. М. Кірсенка. Київ : Вид. дім «Ки-єво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
- 48.Зашкільняк Л.О. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язознавства. 1993. Вип. 45. С. 36–42.
- 49.Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2002. 752 с.
- 49 а. Земський Ю. С. Стратегія організації Січневого повстання 1863-1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації // Історичний архів. 2011. Вип. 6. С. 26-30.
- 50.Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття : [монографія]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського

- (Поділ. осередок), Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький : [б. в.], 2011. 350 с.
51. Земський Ю. С. Зародження українського модерного націотворення [Текст] : монографія. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Поділ. осередок), Хмельниц. нац. ун-т. Городок : Бедрихів край, 2018. 255 с.
52. Іванова Л. Г. Громадівський рух 60-х років XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ : Міжнародний інститут лінгвістики і права, 1999. 126 с.
53. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології; Міжнар. ін-т лінгвістики і права. Київ: [МІЛП], 2000. 351 с.
54. Лісевич І. П. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ : Інститут історії України АН України, 1993. 87 с.
55. Легун Ю. Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. Монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 26–41.
56. Лісяк-Рудницький І. Історичні есе : [в 2 т.]; Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альберт. ун-ту. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 11-27; 193-202; 413-444.
57. Калакура О. Я. Поляки в етно-політичних процесах на землях України у XX столітті: монографія. Київ : Знання України, 2007. 508 с.
58. Капелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ : Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 104-119.
59. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад / Перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2005. XII. 360 с.

60. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст.: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. Київ, 1999. Ч.2. 60-90-ті роки XIX ст. 51 с.
61. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія; НАН України, Ін-т історії України. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2013. 565 с.
62. Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 42 – 54.
63. Колянчук Олександр Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013) // Історія. № 9 [Електронний ресурс]. URL : <http://www.nasze-slowo.pl> (дата звернення 02.09.2023)
64. Ємець Т. Внесок Київської старої громади в українське націєтворення. Сер. : Культурологія. 2012. Вип. 10. С. 132-141. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2012_10_17.c. (дата звернення 28.11.2023)
65. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ : Хрещатик, 1992. 120 с.
66. Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух в XVIII – на початку XX ст.): Навчальний посібник. Київ : Аквілон-Прес, 1998. 134.
67. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. 1991. № 3. С. 97-107.
68. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів; пер. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажч. Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
69. Мацузато К. Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века. *Ab Imperio*. 2000. No 1. С. 81-99.

70. Миловидов А. И. Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края : в 2 ч. Ч. 2. Переписка о военных действиях с января 10-го 1863 года по 7-е января 1864 года. Вильна, 1915. С. 56.
71. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 248 с.
72. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб.: Алетейя, 2000. –260 с.
73. Михальський Ю.В. Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (до 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1998. Вип. 33. С. 122–130.
74. Мицюк О. Українські хлопомани. Чернівці: Меркур, 1933. 80 с.
75. Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна // Світогляд – Філософія – Релігія. 2014. Випуск 7. С. 105-119. URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/sfr_2014_7_13 (дата звернення 24.10.2023)
76. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37, част. 1. С. 465-500.
77. Нахлік Є.К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. АН УРСР. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; Відп. ред. М. Т. Яценко. Київ : Наук. думка, 1988. 318 с.
78. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приват-не життя: монографія. Харків : Вид-во НТМТ, 2015. 360 с.
79. Ніколаєнко О. Діяльність поляків в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості в 70-80-х рр. XIX ст. // Проблеми слов’янознавства. 2006. Вип. 55. С. 54-62.

80. Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 гг. / под ред. А.М. Орехова. Москва : Наука, 1988. 334 с.
- 80 а. Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Okarynskyi_Volodymyr/Purysty_iak_molodizhna_nonkonformistska_techiia_u_suspilnomu_zhytti_Ukrainy_1850-kh_rokiv.pdf? (дата звернення 27.11.2023)
81. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
82. Присяжнюк Ю. Українські селяни Правобережжя в Січневому повстанні 1863–1864 рр. // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 87–100. 12.
83. Райківський І. Я. Українське "національне відродження" (націотворення) в Галичині XIX – початку XX ст. у зарубіжній історіографії / І. Я. Райківський // Чорноморський літопис. 2013. Вип. 7. С. 112-123. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2013_7_17 (дата звернення 23. 10.2023).
84. Ресент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін.-т історії НАН України, 2003. 340 с.
85. Руда О. Інтерпретація українського національного відродження польськими істориками кінця XIX – початку XX століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. №17. 2008 С. 508-517.
- 85 а. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-і рр. XIX ст.). Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1973. 206 с.
86. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної свідомості (кін. XVIII – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. 1993. №7-8. С. 3-16.

- 87.Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Серія “Україна крізь віки”. Т. 9.)
- 88.Сарбей В.Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVII – початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Вип. 1. Дніпропетровськ, 1997. С. 359-360.
- 89.Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX –поч.XX ст.). Київський учбовий округ. Польське наукове товариство у Житомирі. Житомир: Полісся, 2007. 320 с.
- 90.Скрипник А. Ю. Військово-політичні заходи російської влади перед січневим повстанням 1863 – 1864 рр. // Військово-науковий вісник. Випуск № 31. Львів: НАСВ, 2019. С. 53-68.
- 91.Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
- 92.Світленко С.І. Народний рух в Україні. 1860-80-х рр. XIX ст. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. 127 с.
- 93.Світленко С.І. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. 1998. №2. С. 9-28.
- 94.Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії : [монографія]. Миколаїв : Вид-воЧорноморського державного університету імені Петра Могили, 2010. 332 с.
- 95.Січневе повстання (1863). URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki_\(1863\)](https://uk.wikipedia.org/wiki_(1863)) (дата звернення 10.10.2023)
- 96.Тымовски М., Кеневич Я, Хольцер Е. История Польши; пер. с польск. Москва : Из-дательство «Весь Мир», 2004. 544 с.
- 97.Ульяновський В. „Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. 1999. №2. С. 137-138.

- 98.Українці у Січевому повстанні проти Російської імперії [Електронний ресурс]. URL : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24881992.html> (ht;bv ljsnege 21/10/2023)
- 99.Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. 176 с.
100. Філінюк А. Г. Культурно-національне відродження у Правобережній Україні та російська інкорпорацій на політика (кінець XVIII – перша половина XIX століття) // Тарас Шевченко і українська культура XXI століття: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського симпозиуму (19–20 травня 2000 року). Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 218-222.
101. Філінюк А. Г. Національно-культурне відродження у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття і Тарас Шевченко // Шевченко і Поділля: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000.– С. 208-215.
102. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
103. Химка І.П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772-1918 // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. Львів, 1993. Ч. 1. С. 73-107.
104. Хитровська Ю. В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у XIX – на початку XX ст. // Інтелігенція і влада : Громадсько.-політичний наук. зб. / Редкол. : Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін. Серія : Історія. Одеса : Астропринт, 2008. Вип. 13. С. 15-36.
105. Хотеев А. Восстание 1863 года и политика “русификации”. URL : <http://www.sobor.by/1863.php> (дата звернення 12.11.2023)

106. Шип Н.А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі російської імперії (XIX ст.). Київ.: РВВ УАЗТ, 2004. С. 8-9.
107. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Пер. з англ. Г. Касьянова за участі М. Климчука та М. Рябчука. Київ, 2000. 354 с.
108. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. 1996. № 12. С. 53-65.
109. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XX століття): Монографія. Київ: ПЦ «Ризографіка, 2005. 615 с.
110. Biliński L. Znamiona polityki narodowej i krajowej t.zw. "stańczyków". Kraków, 1882. 22 s., с. 22

Автореферати, дисертації

111. Бойчук Я. А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): дис... кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2015. 273 с.
112. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863-1914 рр.: дис.канд. іст. наук: 07.00.01. Київський національний лінгвістичний ун-т. Київ, 2005. 230 арк.
113. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. 20 с.
114. Земський Ю. С. Польський, російський та український проекти націотворення щодо Правобережної України середини XIX ст. [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2012. 39 с.

115. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст.: автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 38 с.